

"יסודות"

עיונים בחקר ההיסטוריה של צה"ל

**"בושם מסריח העיקר שיעשה את העבודה" – עיצוב תפיסת ההגנה
בגבולה המזרחי של מדינת ישראל: 1967-1968**

מחבר: טל טובי.

מקור: "יסודות", גיליון 1: לחימה, למידה והפקת לקחים.

הוצאה: מודן הוצאה לאור (בן-שמון), ומשרד הביטחון ההוצאה לאור.

עורך: יגאל אייל ואלי מיכלסון.

שנת הוצאה: 2019.

"בושם מסריח העיקר שיעשה את העבודה" - עיצוב תפיסת

ההגנה בגבולה המזרחי של ישראל: 1967-1968

טל טובי¹

מבוא

לאחר הניצחון המכריע במלחמת ששת הימים, ניצבה ישראל מול ארבע בעיות ביטחוניות. הראשונה הייתה הצורך להיערך בגבולות החדשים, שאליהם הגיעה בעקבות המלחמה, על מנת להגן על מדינת ישראל מפני חידוש אפשרי של מלחמה סדירה עם צבאות ערב. הבעיה השנייה הייתה מניעת התקוממות ופעולות מרי של האוכלוסייה שנמצאה תחת שלטון ישראל בעקבות המלחמה, בייחוד בשטחי יהודה, שומרון ורצועת עזה. הבעיה השלישית הייתה מניעת פעולות חבלה בתוך שטחי מדינת ישראל (בגבולות שלפני המלחמה); זאת, עקב ביטול כל מחסום בין השטחים שנכבשו ובין שטחה של מדינת ישראל. הבעיה הרביעית הייתה בלימת ניסיונות החדירה וההסתננות של חוליות מחבלים מעבר לקווי הפסקת האש שנקבעו בתום מלחמת ששת הימים, בייחוד בחזית המזרחית. פתרון בעיה זו חייב שינוי בחשיבה האסטרטגית של צה"ל. הדיון בתהליך השינוי יעמוד במרכזו של מאמר זה.²

על בסיס עיון בפרוטוקולים מדיוני פורום המטה הכללי בחודשים שלאחר מלחמת ששת הימים,³ ינתח המאמר את תהליך החשיבה שהתנהל בצה"ל ואת השינוי באסטרטגיה שנבע ממנו בהקשר הגנת גבולות, כאשר עיצובה של תפיסת ההגנה בגבולה המזרחי של ישראל ישמש כמקרה בוחן של ההיערכות העתידית בשאר גבולותיה של המדינה לבלימת החדירה של כוחות בלתי סדירים. השינוי הנדרש, המתברר מאותם דיונים, לווה בוויכוחים בין חברי פורום מטכ"ל. תמצית הוויכוח נסובה סביב התפיסה המבצעית שיש לפעול לפיה; קרי – למנוע מארגוני המחבלים השונים, בראשם פת"ח, לחדור לתוך ישראל מתוך שטחה הריבוני של ירדן. מול אלה אשר טענו כי יש לבנות מכשול, בנוסף לנהר הירדן, ולהתבסס על הגנה קבועה, היו קולות שטענו כי גם כאן יש להעביר את הלחימה לשטחי האויב (ממלכת ירדן), ולמעשה להמשיך את דפוסי הפעולה שנקטו קודם למלחמה. גישה שלישית ניסתה לשלב בין הגנה להתקפה.

הספרות המחקרית המתמקדת במלחמת ההתשה בכלל, ובמלחמה בבקעת הירדן בפרט, מועטה. בהקשר זה ראוי לציון מיוחד ספרו המקיף של זאב דרורי, המתבסס על מחקר שנערך במסגרת המחלקה להיסטוריה של צה"ל.⁴ ספר זה מתאר את הלחימה היום-יומית והמתישה בבקעת הירדן, מתום מלחמת ששת הימים ועד לסילוק הפת"ח מירדן. כמו כן, הספר ממקם את האירועים במסגרת היסטורית רחבה יותר, כגון המציאות הגיאוגרפית של ישראל לאחר מלחמת ששת הימים והקשר שבין הלחימה בבקעת הירדן לזו שהתנהלה בשטחי יהודה ושומרון באותה תקופה. כמו כן ניתן למצוא ספרים ומחקרים המזכירים, במידה כזו או אחרת של פירוט, את קורותיה של מלחמת ההתשה בחזית המזרחית. אך רובם

¹ ד"ר טל טובי הוא מרצה בכיר במחלקה להיסטוריה כללית באוניברסיטת בר אילן. מאמר זה הוא הרחבה למאמר שהתפרסם ב-2012 בכתב העת **RUSI** (Royal United Services Institute) הבריטי העוסק בענייני הגנה וביטחון, וכחלק מפרויקט מחקרי רחב יותר, העוסק בעיצוב הגנת הגבולות בשנים 1967-1982. המחבר מבקש להודות לקרן איהל על מענק המחקר שאיפשר את כתיבתו של מאמר זה. כמו כן ברצונו להודות לאלה אשר העירו והאירו, ובכך תרמו לחיזוקו של המאמר. מיותר לציון כי כל טעות אשר נותרה במאמר באחריותו המלאה בלבד.

² פקודת הרמטכ"ל (רב-אלוף יצחק רבין) 18 באוקטובר 1967, בתוך: ימימה רוזנטל (עורכת), **יצחק רבין: מבחר תעודות מפרקי חייו (כרך א), 1967-1922**, ירושלים: גנזך המדינה, 2005, עמ' 546-547 (להלן: **רבין: פקודה**). עוד על השינוי בתפיסת הביטחון של ישראל אחרי 1967, ראו: אבנר יניב, **פוליטיקה ואסטרטגיה בישראל**, תל אביב: ספרית פועלים, 1994, עמ' 225-228.

³ **דיוני המטה הכללי** (ארכיון צה"ל [להלן: א"צ] 22/2009/40).

⁴ זאב דרורי, **אש בקווי: מלחמת ההתשה בחזית המזרחית**, תל אביב: מערכות, 2012.

אינם ספרי מחקר אלא היסטוריה נרטיבית עם ממד מובהק של מורשת קרב.⁵ יחד עם זאת, הם מספקים מידע רב על האירועים הרלוונטיים לתחום החקירה של מאמר זה.

מבחינה גיאוגרפית מתמקד מאמר זה באזור שמבקעת בית שאן בצפון ועד צפון ים המלח, אזור אשר זכה לשם "ארץ המרדפים". עיקר נטל הלחימה במרחב זה הוטל על חטיבת הבקעה, שהייתה שייכת לפיקוד המרכז.

חטיבת הבקעה הוקמה מתוך חטיבת הצנחנים במילואים 80 ב־3 בנובמבר 1967, ומפקדה הראשון היה אלוף משנה רפאל איתן. מדרום לים המלח ועד לאילת פעלו כוחות צה"ל שהיו כפופים לגוש באר שבע (פיקוד הדרום), שבמהלך 1970 הפך לחטיבת הערבה, ואילו האזור שמצפון לבקעת בית שאן ועד לדרום רמת הגולן היה באחריות פיקוד הצפון.⁶ כך למעשה חולקה האחריות המבצעית על גבולה המזרחי של ישראל עם ירדן, לאחר 1967, בין שלושה פיקודים.⁷

ניתן להגדיר שלוש תקופות עיקריות בחסימת הגבול המזרחי של מדינת ישראל; הראשונה: לחימה בהסתננות (גם מגבולות אחרים) מתום מלחמת העצמאות ועד מלחמת ששת הימים.⁸ בתקופה זו פיתח צה"ל שורה של תגובות מבצעיות, בהן סיורים סמוך לגבולות, מארבים, מלכודות ומיקוש מסביב ליישובי הקֶפֶר ובקרבת הגבולות. לצד פעילות הגנתית זו, התפתחה בהדרגה מדיניות התקפית – פעולות התגמול – פשיטות מעבר לגבולות במטרה לפגוע במטרות אזרחיות וצבאיות שמהן יצאו המסתננים, או פגיעה במטרות של מדינות ערב שתמכו בפעילות החבלנית העוינת (פח"ע).⁹ בשנים שמסיום מבצע סיני ועד מלחמת ששת הימים התמקדו פעולות התגמול נגד סוריה, מאחר שזו פגעה בשיטתיות ביישובי צפון-מזרח ישראל ובחופש השיט והדיג בכנרת. אך היו אלה בעיקרן פעולות נגד צבא סדיר ולא כתגובה על פח"ע מצד כוחות לא סדירים. יחד עם זאת, גם בתקופה זו נמשכו, אם כי במידה מצומצמת, פעולות תגמול נגד ממלכת ירדן כתגובה על פעולות של ארגון הפת"ח. הגדולה שבפעולות אלה הייתה נגד הכפר סמוע שמדרום לחברון, במבצע שנקרא "מגרסה" ב־13 בנובמבר 1966.¹⁰

התקופה השנייה החלה בסיום מלחמת ששת הימים והסתיימה בחיסול מאחזיהם של ארגוני המחבלים על ידי השלטון הירדני, במהלך 1970, כאשר כבר בתקופה זו החלו הארגונים השונים להעביר

⁵ לדוגמה: מרדכי נאור, **המלחמה שלאחר המלחמה**, כפר חב"ד: משרד הביטחון, 1973; חגי לוטן, **סיפורה של סיירת חרוב**, תל אביב: הוצאת ילנה לוס, 2014; חיים נדל, **המעז מנצח**, בן שמן: מודן ומערכות, 2015.

⁶ גזרת האחריות של פיקוד הצפון (בהקשר של מאמר זה) היה ממפגש הירמון עם הירדן בצפון ועד נחל בזק בדרום.
⁷ ראו: דרורי, **אש בקוויים**, עמ' 43-46. הקמתה של חטיבת הבקעה הייתה חלק מתהליך בנייתן ההדרגתית של חטיבות מרחביות (חטמ"ר), שנועדו להקל את הפיקוד והשליטה בגבולות ובבט"ש, ובכך לאפשר לחטיבות הסדירות ולמילואים להתמקד באימונים. אולם גדודים נשלחו כל העת לתגבר חטמ"ר כזה או אחר, דינמיקה אשר פגעה באימונים. עוד על פריסת הצבא לאחר מלחמת ששת הימים, ראו: יואב גלבר, **התשה: המלחמה שנשכחה**, מודיעין: כנרת, זמורה-ביתן, דביר, 2017, עמ' 230-229.

⁸ על מאפייני ההסתננות ראו: שמעון גולן, **גבול חם, מלחמה קרה: מדיניות הביטחון של ישראל 1949-1953**, תל אביב: מערכות, 2001, עמ' 248.

⁹ על האסטרטגיה ההגנתית וההתקפית של צה"ל בשנות החמישים ראו: בני מוריס, **מלחמות הגבול של ישראל 1949-1956: ההסתננות הערבית, פעולות התגמול והספירה לאחור למבצע קדש**, תל אביב: עם עובד, 1996, עמ' 146-154; דוד טל, **תפיסת הביטחון השוטף של ישראל: מקורותיה והתפתחותה 1949-1956**, שדה בוקר: המרכז למורשת בן-גוריון, 1988, עמ' 26-41; גולן, **גבול חם, מלחמה קרה**, עמ' 248-301. יש לציין כי פעולות התגמול, בייחוד מ־1953, היו גם בעלות אופי הרתעתי. כלומר מטרתן לא הייתה רק למנוע ממדינות ערב לתמוך בפעולות טרור משטחן, אלא גם להציג את עוצמתו של צה"ל. ראו: ייב, **פוליטיקה ואסטרטגיה בישראל**, עמ' 141; וכן אצל: יואב גלבר, "תקופת פעולות התגמול", בתוך: מוטי גולני (עורך), **חץ שחור: פעולת עזה ומדיניות הגמול של ישראל בשנות ה-50**, תל אביב: מערכות, 1994, עמ' 15-16. לדעת ישראל טל, פעולות התגמול תרמו "להאדרת הדימוי ההרתעתי של ישראל, תאמו את האסטרטגיה של ההרתעה ועלו בקנה אחד עם עקרונות תורת הביטחון". ישראל טל, **ביטחון לאומי: מעטים מול רבים**, תל אביב: דביר, 1996, עמ' 130. לדיון נוסף על פעולות התגמול כמנגנון הרתעתי כלפי מדינות ערב, ראו: אביחי כהן, **גבולות ההרתעה: פעולות התגמול ומדיניות ההרתעה בעשור השני לקיומה של מדינת ישראל**, תל אביב: רסלינג, 2016, עמ' 65-66.

¹⁰ על מדיניות הביטחון השוטף של ישראל בשנים 1956-1967, ובכלל זה גם פעולות התגמול, ראו: מרדכי בר־און, "כי מצפון תפתח הרעה: ביטחון ישראל ממלחמת סיני ועד למלחמת ששת הימים", בתוך: צבי צמרת וחנה יבלונקה (עורכים), **העשור השני: תשי"ח-תשכ"ח**, ירושלים: יד יצחק בן צבי, 2000, עמ' 357-359.

בהדרגה את בסיסי הפעולה שלהם לדרום לבנון.¹¹ תקופה זו תעמוד במרכזו של מאמר זה. התקופה השלישית נמשכת, למעשה, גם היום ומתאפיינת בשקט יחסי באזור יחד עם שיתוף פעולה ביטחוני עם צבא ירדן.¹² חשיבותו של דיון היסטורי בשינוי תפיסת הגנת הגבולות, לאחר מלחמת ששת הימים, נעוצה בעובדה שהמודל המבצעי שהתפתח בבקעת הירדן – קרי התבססות על הגנה קבועה ומרכיבים קרביים התומכים בה – הועתק בתהליך הדרגתי לשאר גבולותיה של ישראל.¹³ אמנם במהלך השנים נוספו לתחום הגנת הגבולות נדבכים שונים, כגון שרשרת המוצבים ברצועת הביטחון בדרום לבנון ויציאה למבצעים ותמרון ואש גדולים, ואף נכתבו תורות צבאיות מסודרות, אך המבנה הבסיסי של הגנת הגבולות, שבמרכזו נמצא מכשול קבוע, לא השתנה.

הגישה הישראלית להגנה בגבולות

עקרונות המלחמה ותורת הקרב של צה"ל מדגישים את היוזמה ההתקפית כצורת הקרב החזקה, לפיה התוקף הוא זה אשר יכתוב את הלחימה ויאכוף את רצונו על האויב.¹⁴ גישה צבאית זו התגבשה בהדרגה לאחר מלחמת העצמאות, בשל מצבה הגיאופוליטי המורכב של מדינת ישראל, כאשר הסכמי ההפרדה, שנחתמו במהלך 1949, יצרו מציאות שבה לא נמצאו לישראל גבולות טבעיים עם שכנותיה.¹⁵ לפיכך קבעה הדוקטרינה הישראלית, כי יש להעביר את המלחמה במהירות האפשרית לשטח האויב ובמידת האפשר – לשאוף למכה מקדימה.¹⁶ תפיסה ביטחונית זו הייתה רלוונטית במלחמות מול צבאותיהן הסדירים של מדינות ערב, והיא הופעלה ב־1956 וב־1967. אך ברוב שנותיה ניהלה ישראל (ועדיין מנהלת) מלחמה נגד כוחות לא סדירים או סדירים למחצה, הפועלים בטקטיקות של טרור וגרילה. במאבק זה ניסתה ישראל למנוע מאותם ארגונים לחצות את הגבולות ולחדור לתוך שטח הריבוני. מול איום זה פיתח צה"ל, בשנים שלאחר מלחמת העצמאות, תמהיל מבצעי של הגנה מרחבית ניידת ברמה האסטרטגית ויוזמה התקפית ברמה הטקטית, התומכת בהגנה. תמהיל זה מכונה בצה"ל "ביטחון שוטף" (בט"ש), והוא מהווה נדבך חשוב בתורת הביטחון של מדינת ישראל.¹⁷

היוזמה ההתקפית הייתה, למעשה, סדרה ארוכה של פעולות תגמול שבוצעו כתגובה לפעולות הטרור.¹⁸ מטרתן הייתה, והינה, לפגוע בארגון הטרור לאחר שביצע פיגוע וכן לפגוע במטרות צבאיות של מדינות ערב, על מנת לגרום להן להפסיק את תמיכתן באותם ארגונים.¹⁹ היבט אחר הוא פעולות יזומות נגד

¹¹ כבר במהלך 1968 החל אש"ף להתבסס באזור הר דב ואף חדר לשטחה של ישראל מאזור הגבול הסורי. וכך ישראל התמודדה במקביל מול חדירות משלוש חזיתות. לדעת ישראל טל, מעבר הפת"ח לדרום לבנון נבע "מהמכות שספגו מצה"ל בירדן". טל, **ביטחון לאומי**, עמ' 158.

¹² ייתכן כי כיום אני עומדים בפתחה של תקופה רביעית, שבה נראה התגברות של ניסיונות החדירה מירדן על ידי גורמים השייכים לגייהאד העולמי, אשר פועלים מבסיסים בעיראק ובסוריה.

¹³ סופו הנוכחי של תהליך זה (נכון למועד כתיבת שורות אלה) נמצא בבנייתו של מכשול ימי בגבול רצועת עזה.

¹⁴ מטכ"ל 3-תת-02, **עקרונות המלחמה**, 2007 (בלמ"ס), עמ' 21.

¹⁵ Bernard Reich, "Israeli National Security Policy: Issues and Actors", in: Bernard Reich and Gershon R. Kieval (eds.), *Israeli National Security Policy: Political Actors and Perspectives*. New York: Greenwood Press, 1988, pp. 2-3.

¹⁶ על כך כתבו רבים, ראו לדוגמה: Edward Luttwak and Dan Horowitz, *The Israeli Army*, London: Allen Lane, 1975, pp. 133-137; Yoav Ben-Horin and Barry Posen, *Israel's Strategic Doctrine*, Santa Monica: RAND, 1981, pp. 4-12; Bard E. O'Neill, "The Defense Policy of Israel", in: Douglas J. Murray and Paul R. Viotti (eds.), *The Defense Policies of Nations: A Comparative Study*, Baltimore: John Hopkins UP, 1982, pp. 373-374, 378-379; Dan Horowitz, "The Israeli Concept of National Security", in: Avner Yaniv (ed.), *National Security and Democracy in Israel*, Boulder: Lynne Rienner Publishers, 1993, pp. 19-27.

¹⁷ ראו את הדיון אצל: יניב, **פוליטיקה ואסטרטגיה בישראל**, עמ' 13-34 וכן אצל: טל, **ביטחון לאומי** עמ' 128-131. לדיון תיאורטי על עיצוב אסטרטגיה ודוקטרינה ויחסי הגומלין ביניהן, ראו: Barry R. Posen, *The Sources of Military Doctrine*, Ithaca: Cornell UP, 1984, pp. 34-80. על התפתחות תפיסת ההגנה המרחבית ראו: זאב דרורי, "צבא וחברה במדינת ישראל בשנות החמישים", **עיונים בתקומת ישראל** 16, 2006, עמ' 249-251 וכן: טל, **תפיסת הביטחון השוטף של ישראל**, עמ' 32-39.

¹⁸ לפי האקדמיה ללשון העברית, המילים "תגמול" ו"גמול" משמשות שתיהן גם בהקשר חיובי וגם בהקשר שלילי. בחרתי להשתמש במילה תגמול, אשר הייתה שגורה בפי בני התקופה שבה עוסק מאמר זה.

¹⁹ ראו את הדיון אצל: כהן, **גבולות ההרתעה** עמ' 60-61.

התארגנויות קודם ליציאתן לפיגועים נגד מטרות בישראל. ההיבט ההגנתי נשען על סיורים ומאבקים לאורך הגבולות, וכאן נוכל למצוא מכשול קבוע, אך לא רציף, שהתבסס על שדות מוקשים וגדרות תיל, בייחוד סביב יישובי הספר או דרכים שהובילו ממדינות ערב לישראל. אך אורך הגבולות, התוואים הטופוגרפיים המורכבים והיעדר גבול טבעי לא אפשרו עיצוב של תפיסת הגנה קבועה.²⁰ מציאות אסטרטגית זו השתנתה, באופן דרמטי, לאחר מלחמת ששת הימים. בעקבות המלחמה הגיעה ישראל, בדרום ובמזרח (כולל רמת הגולן), לגבולות בני הגנה, שהסתמכו הן על עומק אסטרטגי והן על מכשולים טבעיים (נהר הירדן), מלאכותיים (תעלת סואץ) או שילוב ביניהם.²¹

ספר "תורת הקרב" (כרך ב), אשר פורסם בנובמבר 1964, עוסק בהגנה מול כוחות סדירים ואינו מספק פתרונות ברורים להגנה במקרה של התמודדות מול כוחות לא סדירים. יתר על כן, גם הפרק הדין באורח לחימה בלתי סדור (פרק י') קובע כי הפרק ידון "[...] רק בפעולותיהם של כוחות סדירים, הנוקטים אורח לחימה בלתי סדור".²² המשכו של הפרק מדגיש את ממד ההתקפה וכן את חשיבות הפעילות בתוך אוכלוסייה אזרחית העשויה לספק מחסה עבור אותם לוחמים לא סדירים.²³ פעולות מהסוג השני היו באחריות כוחות הצבא והמינהל האזרחי שפעלו ביהודה ושומרון; אך בהדרגה התברר כי יוזמה התקפית אשר מטרתה "[...] לפגוע בהם [הכוחות הלא סדירים] ולחסלם קודם צאתם לפעולתם",²⁴ איננה מספקת את הפתרון המבצעי היעיל. כמו כן, הסעיף עוסק בחסימת תנועתם של הכוחות הבלתי סדירים. לפיכך נאלץ צה"ל לפתח מודלים מבצעיים אשר מבחינתו נתפסו כחדשים או לפחות כעדכון והתאמת תפיסות קודמות למציאות חדשה.

האסטרטגיה של הפת"ח לאחר מלחמת ששת הימים

על מנת להבין את הרקע לדיונים במטה הכללי, יש צורך לדון קודם כול בקצרה באסטרטגיה של הפת"ח לאחר מלחמת ששת הימים.²⁵ זאת, כיוון ששינוי דפוסי הפעולה של הארגון חייב את ישראל לזנוח תפיסות בט"ש קודמות וליצור מענה צבאי הולם למציאות האסטרטגית החדשה.

מול עליית יוקרתה הצבאית והמדינית של ישראל בעקבות תוצאותיה של מלחמת ששת הימים, מצאו עצמן מדינות ערב המובסות במרכזו של אסון פוליטי וצבאי. ניצחונה של ישראל הוכיח לארגונים הפלסטיניים, ובראשם פת"ח, כי גישתם להכרעת ישראל היא הנכונה.²⁶ טענתם הייתה כי הצבאות הערביים הסדירים אינם יכולים להכריע את ישראל במלחמה סדירה, והדרך לכך היא רק ניהולה של

Luttwak and Horowitz, *The Israeli Army*, pp. 105-118; Gunther E. Rothenberg, *The Anatomy of the Israeli Army*, London: Batsford, 1975, pp. 88-90. לדיון מקיף ומפורט על הלחימה בהסתננות במחצית הראשונה של שנות החמישים, ראו: גולן, **גבול חם, מלחמה קרה**, עמ' 278-250.

²¹ Rothenberg, *The Anatomy of the Israeli Army*, pp. 153-155. ברמת הגולן את קו התילים ניתן היה להשלים במכשול מלאכותי (מיקוש ותעלות נגד טנקים) בשילוב עם הטופוגרפיה הטבעית של ערוצי הרוקאד והירמון בדרום רמת הגולן ורכס החרמון בצפון. על תפיסת הגבולות באסטרטגיה של ישראל ראו: Dan Horowitz, *Israel's Concept of Defensible Borders*, Jerusalem: Hebrew UP, 1975, pp. 5-16.

²² המטה הכללי – עקד כללי 1-3, **תורת הקרב (כרך ב): הגנה, נסיגה והשהיה, אורח לחימה בלתי סדור, מבצעים מוטסים ומושטים**, 1964, פסקה 1.8, עמ' 143. יחד עם זאת, ראשיתו של הפרק (עמ' 142) מציגת את מאפייני הפעולה האפשריים של כוחות לא סדירים כדוגמת לוחמי גרילה. שני מאפייני הפעולה העיקריים המוזכרים הם פעולות פגע וברח (פסקה 1.2) והיעלמות "אל שטח רב מחסות וקשה חדירה [...]" או לתוך אוכלוסייה אזרחית אוהדת" (פסקה 1.3).

²³ המטה הכללי, **תורת הקרב**, כרך ב, עמ' 164-173.

²⁴ שם, עמ' 165.

²⁵ אף שפעלו כמה ארגונים, הרי ההתמקדות צריכה להיות בפעולות ארגון פת"ח. יהושפט הרכבי נדרש להסבר מדוע יש להתמקד בארגון זה, וזאת בגלל ארבעה גורמים. ראשית, היה זה הארגון העיקרי והגדול ביותר; שנית, לא ניתן למצוא הבדלים בולטים בין גישותיהם הבסיסיות של הארגונים האחרים; שלישית, פת"ח היה, עוד לפני יוני 1967, לסמל הלוחמה הזעירה נגד ישראל, הן בעולם הערבי והן מחוצה לו; רביעית, הארגון נתפס כמוביל את הבשורה של הלאומיות הערבית. ראו: יהושפט הרכבי, **פת"ח באסטרטגיה הערבית**, תל אביב: מערכות, 1969, עמ' 9. לפירוט הארגונים השונים שפעלו מירדן, ראו: נאור, **המלחמה שלאחר המלחמה**, עמ' 19.

²⁶ Edgar O'Balance, *Arab Guerrilla Power, 1967-1972*, London: Faber, 1974, pp. 50-51. ראו: Yonah Alexander, *Palestinian Secular Terrorism*, Ardsley NY: Transnational Publishers, 2003, pp. 1-6.

מלחמה עממית, לפי מודלים מהפכניים שהתנהלו בעולם, כדוגמת אלג'יריה, קובה ווייטנאם.²⁷ כדי לנהל מאבק כזה, היה על פת"ח להשתלט על האוכלוסייה המקומית הפלסטינית באזורי יהודה ושומרון (אזור הבסיס) ולהשיג את תמיכתה. אך כיוון שישראל שלטה באזורים אלו, היה על פת"ח להתארגן באזורים אחרים (אזור מקלט), ומשם לצאת לפעולות נגד ישראל ופעולות שיסייעו לו להתבסס בקרב האוכלוסייה האזרחית ביהודה ושומרון.²⁸ מנגד, היה על ישראל למנוע את הקמתם של אזורים אלו תוך ניהול מאבק חסר פשרות עם ניסיונות ארגון הפת"ח לבנות אזורי בסיס ביהודה ושומרון ולאחר מכן גם ברצועת עזה. עדות מובהקת להתארגנותו של פת"ח לקראת מלחמה מהפכנית נגד ישראל ניתן למצוא בכרוז שהופץ בגדה המערבית ב־1 בספטמבר 1967:²⁹

עמידתה האגדית של אלג'יריה [...] תשמש נר לרגלינו [...] הכיבוש הוא התחלה של מלחמת השחרור המהפכנית. דוגמה חיה ישמש לנו מאבק העם הווייטנאמי המחולל נפלאות מול הפולש האמריקאי [...] סיסמתנו תהיה תמיד – המהפכה היא דרכנו לשחרור עד לניצחון.

לפי כרוז זה, ניתן להבין כי לטענת חלק מבכירי פת"ח, ויאסר ערפאת בראשם, דפוס הפעולה של לוחמה מהפכנית הוכח כיעיל נגד מעצמות אימפריאליסטיות, ולפיכך יש לאמצו גם במלחמה נגד ישראל. כלומר הפלסטינים חשו כי על ידי מלחמה ממושכת, הדגשת המאבק הצבאי והפעלת טקטיקות טרור, גרילה ולוחמה הם יכולים להצליח היכן שנכשלו צבאות ערב.³⁰ אמנם נוכל לזהות חילוקי דעות אידיאולוגיים בין התנועות השונות, אך המגמה הכללית הייתה להראות כי התפתחותה של התקוממות עממית פלסטינית תהיה מקרה נוסף של מלחמה מהפכנית, אשר תצטרף לשורת ההצלחות של המאבקים האחרים שהתרחשו בעולם.³¹ לשם כך הרבו הארגונים השונים לתרגם את הכתבים התיאורטיים של אישים כדוגמת מאו צה טונג, וו נגוואן גיאפ, צ'ה גווארה ורג'יס דברה, וכתבים אלו הוצגו כמקור השראה.³² כך למשל, במבוא לתרגום העברי של ספרו של גיאפ, "מלחמת העם – צבא העם", נכתב: "לקורא הישראלי עניין מיוחד בספר שכן מצוי הוא בתוך צידם האידיאולוגי של [...] הפת"ח, ומומלץ להם כבאר מים חיים, לשאוב ממנה תורה, אמונה ודרך".³³

למרות ההבדלים האידיאולוגיים בין הארגונים הפלסטיניים, שתי נקודות זכו להסכמה גורפת.³⁴ הראשונה הייתה שבאמצעות המלחמה המהפכנית הם יצליחו להחליש את ישראל, להפסיק את ההגירה

²⁷ "The Palestinian National Convent (1968)", in: Yehuda Lukes (ed.), *Documents on the Israeli-Palestinian Conflict, 1967-1983*, Cambridge: Cambridge UP, 1984, p. 140; Bard O'Neill, *Revolutionary Warfare in the Middle East*, Boulder: Paladin Press, 1974, p. 3.

²⁸ לסקירה על ניסיונות הפת"ח להתבסס בשטחים, ראו: Anat N. Kurz, *Fatah and the Politics of Violence: The Institutionalization of a Popular Struggle*, Brighton: Sussex Academic Press, 2005, pp. 47-49.

²⁹ מתוך: אהוד יערי, "פתח", תל אביב: א. לוי-אפשטיין, 1970, עמ' 91-92. ראו גם: Yezid Sayigh, *Armed Struggle and the Search for State*, Oxford: Oxford UP, 1997, pp. 196-202.

³⁰ מתי שטיינברג, **עומדים לגורלם: התודעה הלאומית הפלסטינית 1967-2007**, תל אביב: משכל, 2008, עמ' 79; נאור, **המלחמה שלאחר המלחמה**, עמ' 18.

³¹ הוויכוחים נסובו סביב המודל המהפכני המתאים ביותר. ויכוחים אלו חידדו את ההבדלים על אודות המהות הצבאית (האסטרטגיה והטקטיקה) שאותה יש להפעיל נגד ישראל. כך למשל, פת"ח ערך אנלוגיה בין המלחמה באלג'יריה למציאות הפוליטית והצבאית בשטחים; אך ארגונים אחרים טענו, כי ישנם הבדלים מהותיים בין שני המאבקים, וכי המודלים שיש לאמץ צריכים להיות אלה של וייטנאם וקובה. ראו: יהושפט הרכבי, **על הגרילה**, תל אביב, 1971, עמ' 306. על הדומה והשונה בין אלג'יריה לבין המאבק בשטחים, ראו: אריה שלו, **האינתיפאדה: הסיבות, המאפיינים וההשלכות**, תל אביב: המרכז למחקרים אסטרטגיים ע"ש יפה, 1990, עמ' 64-65. ראו גם: Paul A. Jureidini and William E. Hazen, *The Palestinian Movement in Politics*, Lexington: Lexington Books, 1976, pp. 34-36; Sayigh, *Armed Struggle and the Search for State: The Palestinian National Movement, 1949-1993*, pp. 155-158.

³² הרכבי, **על הגרילה**, עמ' 305.

³³ וו נגוואן גיאפ, **מלחמת העם – צבא העם**, תל אביב: מערכות, 1969, עמ' 8. את ההקדמה כתב מאיר עמית, שכיחן כראש המוסד בשנים 1963-1968 (תקופה מסוימת כיהן במקביל גם כראש אגף מודיעין).

³⁴ לסקירה על ההבדלים האידיאולוגיים בין הארגונים השונים ראו: Jureidini and Hazen, *The Palestinian Movement in Politics*, pp. 30-34.

אליה, להרוס את תעשיית התיירות ולהחליש את המערכת הכלכלית, עקב הצורך בהגדלת הוצאות הביטחון. הנקודה שנייה הייתה חשיבות תמיכתן של מדינות ערב במאבק.

בחינת שתי נקודות ההסכמה מעלה, כי נעשתה התאמה לתורת שלושת השלבים של מאו עבור המציאות הפוליטית-צבאית שבה נמצאו הארגונים הפלסטיניים לאחר מלחמת ששת הימים.³⁵ שני השלבים הראשונים יכולו בתוכם את ביסוס האידאולוגיה של הארגונים (בעיקר של פת"ח) בתוך האוכלוסייה המקומית הפלסטינית, ואולי גם האוכלוסייה הערבית החיה בתוך ישראל. לאחר מכן יהיו אוסף פעולות הגרילה והטרור מנגנון שיחליש את נחישותה וכוח עמידתה של ישראל. אז יחל השלב השלישי, קרי – חידוש המלחמה הסדורה נגד ישראל על ידי צבאות ערב והכרעתה הסופית של הישות הציונית.³⁶

למדינות ערב, ובייחוד אלה הגובלות עם ישראל, היה לפיכך תפקיד כפול באסטרטגיה של הפת"ח; הראשון, לשמש אזורי מקלט כאשר שטחי יהודה, שומרון ורצועת עזה יהיו אזורי בסיס או אזורי גרילה, לפי משנתו של מאו; התפקיד השני היה לשמש כוח מכריע בשלב השלישי.

לשם כינונה של מהפכה עממית, ארגוני הטרור היו חייבים להשתלט על האוכלוסייה המקומית הפלסטינית באזורי יהודה ושומרון, על מנת לבנות אזורי בסיס. מנגד, היה על ישראל למנוע את הקמתם ובוודאי את התבססותם של אזורים כאלה. עקב שליטתה של ישראל ביהודה ושומרון, נבחרה ממלכת ירדן כאזור שבו יתארגנו כוחות פת"ח וממנו יצאו לפעולותיהם נגד ישראל. אמנם גבולותיה של ישראל היו פרוצים גם מצפון (לבנון) ומצפון-מזרח (סוריה), אך מן ההיבט הגיאוגרפי-אסטרטגי התאימה ירדן יותר בשל קרבתה של האוכלוסייה הפלסטינית בשומרון אליה. באזור זה נמצאה האוכלוסייה הכפרית והעירונית הצפופה ביותר, ושם קיווה ערפאת להקים את אזורי הבסיס שלו; לאחר מכן תתפשט ההתקוממות לאזור יהודה. יחד עם זאת, ניסיונות החדירה התבצעו לאורך כל הגבול בין ישראל לירדן, ובכלל זה גם בגזרה שמדרום לים המלח. רצועת עזה כלל לא הובאה בחשבון עדיין כאפשרות להתבססות, כיוון שעד מלחמת ששת הימים היה אזור זה חסום בפני פת"ח. הסלמה בפעולות הטרור והלחימה ברצועת עזה התרחשה בשלב מאוחר יותר.³⁷

כתוצאה משורה של טעויות שעשה הארגון, מחד גיסא, ותמהיל פעולות שביצעה ישראל, מאידך גיסא, נכשלה התבססותו של פת"ח באזור, ונמנעה פריצתה של התקוממות עממית.³⁸ יחד עם זאת, הארגון לא זנח את כוונותיו, ומטרת נסיגתו לירדן הייתה לשקם עצמו ולחזור, ביום מן הימים, לאזור הבסיס המקורי – יהודה ושומרון. לפיכך, עד לסילוקו של פת"ח מירדן בשלהי 1970, נמשכו כל העת ניסיונות החדירה מירדן לעבר גב ההר, בעיקר לעבר ריכוזי האוכלוסייה באזור השומרון. מול חדירות אלו היה צה"ל צריך להתמודד מתוך הבנה כי דפוסי הפעולה שבהם פעל לפני 1967 אינם יעילים עוד, והתברר הצורך החיוני בשינוי תפיסת ההגנה על הגבולות.

שינוי החשיבה של צה"ל וההיערכות בגבול המזרחי

³⁵ לדיון על תורת הגרילה המהפכנית של מאו, ראו: טל טובי, **גרילה והמלחמה נגדה: מורשתו הצבאית של מאו**, ירושלים: כרמל, 2010, עמ' 42-57.

³⁶ יש לציין כי חלק מצבאות ערב שילבו יחידות של ארגונים פלסטיניים בתוך כוחותיהם הסדירים.
³⁷ הלחימה ברצועת עזה ומיגור הטרור שם אינם עומדים בקריטריונים של דיון בחסימת גבולות נגד כוחות לא סדירים. יחד עם זאת, הצלחתו של צה"ל ברצועה רלוונטית בדיון כללי על לחימה נגד כוחות גרילה וטרור. הספר המקיף ביותר בנושא זה הוא זיכרונותיו של מפקד כוחות צה"ל ברצועה בראשית שנות השבעים: דוד מימון, **הטרור שנוצח: זיכוי הטרור ברצועת עזה 1971-1972**, תל אביב: סטימצקי, 1993.

³⁸ על כישלוננו של פת"ח ליצור מרי עממי ביהודה ושומרון, ראו: הרבכי, **פת"ח באסטרטגיה הערבית**, עמ' 73-75. לניתוח מערכת הטעויות של הפת"ח בתקופה הנדונה, ראו: Luttwak and Horowitz, *The Israeli Army*, pp. 307-308. ראו גם: נאור, **המלחמה שלאחר המלחמה**, עמ' 20-21.

גם אם לא הייתה לישראל תורת ביטחון מנוסחת כמסמך יסוד, הרי תפיסת הביטחון של כל מדינה, וישראל אינה יוצאת מכלל זה, קובעת קווים אדומים אשר חצייתם על ידי האויב מהווה עילה ברורה למלחמה. אבנר יניב קובע, כי מלחמת ששת הימים הביאה לכך שמרבית הקווים האדומים שהגדירה ישראל לפני המלחמה חדלו מלהיות רלוונטיים.³⁹ זאת, כיוון שבמלחמה השיגה ישראל עומק אסטרטגי, מכשולי קרקע ומים והתרעה מוקדמת גדולים יותר. לפיכך, השיפור במצבה הגיאופוליטי והגיאור-אסטרטגי לאחר מלחמת ששת הימים היה בעיקרו מול האיום של מדינות ערב. אך בתחום הלחימה היוס-יומית בכוחות לא סדירים לא חוללה המלחמה כל שינוי; זאת כתוצאה מהעובדה שהפתיח העביר את בסיסי ההתארגנות שלו מזרחה והמשיך ליהנות מתמיכתה של ממלכת ירדן, כפי שהיה קודם למלחמה. מול התבססות הפתיח בירדן ורצונו לפתוח בהתקוממות עממית ביהודה ושומרון, פעלה ישראל בחמישה תחומים שהיו שילוב של פעולות אזרחיות וצבאיות:⁴⁰

1. חסימת גבולות במטרה למנוע מארגון פתיח לחדור מאזורי המקלט אל אזורי הבסיס;
2. מבצעים, בהיקפי כוחות שונים, באזורי המקלט (ממלכת ירדן);
3. הקמת מערכת מודיעין יעילה בתוך אזורי הבסיס (יהודה ושומרון);⁴¹
4. פעולות צבאיות בתוך אזורי הבסיס;⁴²
5. פעולות בתחום החברתי-כלכלי עבור האוכלוסייה הערבית ביהודה ושומרון (ובהמשך גם ברצועת עזה).⁴³

כאן נעסוק בהיבט הראשון ובמידה מסוימת גם בהיבט השני, תוך התייחסות לפעולות צה"ל בתקופה הנדונה; כלומר שילוב של ניסיונות בלימת החדירה משטח ירדן מערבה עם פגיעה באזורי המקלט שבנה פתיח במדינה זו. הלחימה החלה כבר בקיץ 1967, עם נסיגת הפתיח מזרחה, לתוך ממלכת ירדן, והתגברות הלחימה באזור בקעת הירדן והערבה היא זו שיצרה את ההבנה כי מתחייבת חשיבה חדשה בתחום הגנת הגבולות.

סיכום כלל חמשת התחומים מעלה את ההבנה, כי פעולות צה"ל היו דומות לאסטרטגיית המלחמה שהפעילה צרפת באלג'יריה;⁴⁴ כלומר פעילות אשר תקפה את ארגון הגרילה הן בממד הפוליטי-חברתי והן בממד הצבאי. יחד עם זאת, לא ניתן למצוא בספרות, וגם לא בפרוטוקולים של דיוני פורום מטכ"ל, אזכור

³⁹ יניב, **פוליטיקה ואסטרטגיה בישראל**, עמ' 225. על הקווים האדומים של ישראל לאחר 1967, בהשוואה לאלה שלפני המלחמה, ראו: יניב (שם), עמ' 225-228; וכן: דרורי, **אש בקוים**, עמ' 19-23; חיים נדל, **בין שתי המלחמות (1967-1973)**, מערכות: תל אביב, 2006, עמ' 59; דן הורוביץ, **התפישה הישראלית של בטחון לאומי: הקבוע והמשתנה בחשיבה האסטרטגית הישראלית**, ירושלים: האוניברסיטה העברית, 1973, עמ' 25. לדיון תיאורטי של מושג הביטחון הלאומי, ראו: טל, **ביטחון לאומי**, עמ' 51-53.

⁴⁰ סעיפים אלה נובעים מהמשימות שהגדיר רבין לצה"ל בתוכנית העבודה לשנת העבודה 1967-1968. ראו: רבין: **פקודה**, עמ' 546.

⁴¹ Samuel M. Katz, *Guards without Frontiers: Israel's War against Terrorism*, London: Arms and Armour, 1990, pp. 81-85. ראו גם: יערי, **"פתח"**, עמ' 96.

⁴² הרמטכ"ל חיים בר-לב קבע בראשית 1968 כי פעולות צה"ל ביהודה ושומרון החלישו מאוד את היכולת המבצעית של המחבלים, וכי ירדן הפכה למקום כינוס, התארגנות ויציאה לפעולה של ארגוני המחבלים. ראו: דיון מטכ"ל 2/68, 8/1/68 (א"צ, 22/2009/40, עמ' 3; דיון מטכ"ל 5/68, 22/1/68 (א"צ, 22/2009/40, עמ' 4. ראו גם: שלמה גזית, **השטחים המוחזקים: מדיניות ומעש**, ירושלים: שירות ההסברה משרד ראש הממשלה, 1970, עמ' 13.

⁴³ לסקירה על פעולות ישראל, ראו: טובי, **גרילה והמלחמה נגדה**, עמ' 170-195; שלמה גזית, **המקל והגזר: המימשל הישראלי ביהודה ושומרון**, תל אביב: זמורה-ביתן, 1985, עמ' 210-222; נאור, **המלחמה שלאחר המלחמה**, עמ' 21-22. פעולות אלו היו עיקר התעסקותו של שר הביטחון משה דיין לאחר מלחמת ששת הימים, עד כי זכה לכינוי "שר השטחים". מטרתו של דיין הייתה להשקיט את השטח, על מנת למנוע מרי עממי אשר בעקבותיו תיאלץ ישראל לסגת מבלי שהשיגה הישגים מדיניים. אחת מהפעולות החשובות בהקשר זה הייתה מדיניות הגשרים הפתוחים, אשר אפשרה מעבר אנשים וסחורות מירדן ליהודה, שומרון ועזה, ולהפך. על מדיניותו של דיין, ראו: אריה בראון, **חותם אישי: משה דיין במלחמת ששת הימים ואחריה**, תל אביב: ידיעות אחרונות, 1997, עמ' 160-163; מרדכי בראון, **משה דיין: קורות חייו 1915-1981**, תל אביב: עם עובד, 2016, עמ' 252.

⁴⁴ על כך, ראו: טל טובי, **כמו לאכול מרק בסכין: הניסיון האמריקני בוייטנאם 1959-1973**, תל אביב: מערכות, 2006, עמ' 54-46.

כלשהו לניסיון הצרפתי באלג'יריה וללקחים שניתן ללמוד ממנו ככאלה אשר שימשו את צה"ל בפעולותיו.⁴⁵

לאחר המלחמה, ולאחר עשור שההגנה על הגבולות הייתה באחריות משמר הגבול, חזר צה"ל להיות אחראי על הפעילות לאורך הגבולות, תוך שהוא פועל לפי צורות הבטי"ש שהיו בשנים הקודמות. אך עם נסיגת פת"ח מזרחה הוכח, כמעט מייד, כי דפוסי פעולה אלו אינם יעילים, וכבר בספטמבר 1967 הועלתה הטענה כי יש לבנות מחסום שיתבסס על גדר ומיקוש. בתחילה נדחתה הצעה זו כיוון שהיה צורך לסלול קודם דרך פטרולים ודרך טשטוש, אשר לדעת אגף המבצעים של פיקוד המרכז ישפיעו בהכרח על תוואי הגדר.⁴⁶ אך ההצעה אושרה בדצמבר אותה שנה, ונקבע כי הקמתה של גדר לאורך הירדן "תאפשר שליטה ומניעה מרבית של חדירת מסתננים מעבר לגבול".⁴⁷ אישור זה נקבע כאחת מדרכי הפעולה, כפי שהגדירן רב-אלוף חיים בר-לב בדיון המטה הכללי הראשון שלו כרמטכ"ל. לנוכח המציאות המבצעית של ששת החודשים שלאחר מלחמת ששת הימים, ובייחוד בחזית המזרחית, קבע בר-לב שלוש משימות לצה"ל. הראשונה הייתה הסדרת הפעילות בגבולות על ידי הקמת מסגרות מבצעיות חדשות, אשר ירכזו את הלחימה בגבולות. המשימה השנייה הייתה ביצור והתגוננות בקווי הגבול החדשים.⁴⁸ למעשה, מול הקמתו של מכשול למניעת חדירת כוחות בלתי סדירים, החל צה"ל לבצר את הגבולות החדשים גם נגד צבאות הסדירים (לא כולל הגבול עם לבנון). כך למשל, בד בבד עם בניית המכשול בבקעת הירדן נגד חדירות המחבלים, נבנו מכשולים גם נגד התקפה אפשרית עתידית של הצבא הירדני.⁴⁹ המשימה השלישית הייתה להמשיך ולנהל לחימה בתוך שטחי האויב, כפי שהיה בשני העשורים הקודמים (ולמעשה, גם היום).

החלטה זו מהווה, למעשה, שינוי דרמטי בתפיסת הביטחון של ישראל ובחשיבה האסטרטגית של צה"ל לאחר מלחמת ששת הימים, בייחוד בתחום ההגנה על הגבולות. את השינוי הזה נוכל למצוא באופן מובהק בדיון מטכ"ל באפריל 1968, בהתייחסות לדפוסי ההיערכות, התגובה והפעולה שעל צה"ל לנקוט בגבול המזרחי. דיון זה נערך על רקע ההישגים שהושגו בעקבות מלחמת ששת הימים, עם התפתחותה של גישה חדשה למרכיב הטריטוריאלי שזכתה לכינוי גבולות בטוחים, ולאחר מכן – גבולות בני הגנה.⁵⁰ בוויכוח האסטרטגי שהתנהל מול סגל הפיקוד הבכיר עמדו שתי אפשרויות: הראשונה, להמשיך את מתכונת הביטחון השוטף שהייתה לפני מלחמת ששת הימים; מתכונת זו ניתן להגדיר כמודל ההגנה הניידת. הגישה השנייה – הקמתה של מערכת הגנה קבועה שתתבסס על מכשול (גדר ומיקוש) ובנייתם של מוצבים שמהם יצאו הלוחמים לסיוורים ולמארבים. יש לציין כי הדיונים על אודות ההיערכות בגבול המזרחי דומים במהותם לדיונים שנערכו גם לגבי ההיערכות העתידית מול מצרים וסוריה.

הדיון באפריל 1968 נערך בצל מבצע "תופת" (21 במארכ 1968). הייתה זו פעולת התגמול הגדולה ביותר שאליה יצא צה"ל לאחר מלחמת ששת הימים נגד ריכוזי מחבלים באזור העיר הירדנית כראמה,

⁴⁵ מעניין לציין, כי הוצאת מערכות פרסמה מאמץ שנות השבעים כמה ספרים העוסקים בניסיון הצרפתי באלג'יריה, כגון: ספרו של ז'אק מאסי, **הצנחנים נגד הטרור: הקרב על אלג'יריה** (1975), וספרו של ההיסטוריון הבריטי אליסטר הורן, **מלחמה פראית לשלום: מלחמת אלג'יריה 1954-1962** (1989). הרמטכ"ל דן שומרון העניק את הספר לפורום הקצונה הבכירה. ראו: ישראל הראל, "אפשר לנצח את הטרור העממי", **הארץ**, 2 ביולי 2015, זמין בתוך: <https://www.haaretz.co.il/opinions/premium-1.2673795>. כמו כן ראוי לציון הרומן ההיסטורי של ז'אן לאטרגי, **הצנטוריונים** (1982).

⁴⁶ אגף מבצעים – פיקוד מרכז לקצין הנדסה פיקודי, 21/9/67 (א"צ, 22/2009/40).

⁴⁷ שם.

⁴⁸ כרמית גיא, **בר-לב: ביוגרפיה**, תל אביב: עם עובד, 1998, עמ' 159.

⁴⁹ במסגרת התכנונות למלחמה עתידית עם הצבא הירדני, נבנו רמפות לטנקים, נחפרו תעלות נגד טנקים, והונחו שדות מוקשים נגד טנקים. כמו כן נחפרו בורות ייקוש (בור ממולכד בציר תנועה) בכבישים המובילים מבקעת הירדן והערבה מערבה, שאותם ניתן היה למלא במוקשים בשעת חירום ולחסום על ידי פיצוץ את הכבישים. ראו: לוטן, **סיפורה של סיירת חרוב**, עמ' 52. יש לזכור, כי לפי הערכת ישראל, אל הצבא הירדני יכול להצטרף גם חיל משלוח עיראקי, כפי שהיה במלחמת ששת הימים. על איום משולב זה, ראו: אריה שלו, **קו הגנה ביהודה ושומרון**, תל אביב: אוניברסיטת תל אביב, 1983, עמ' 44-54.

⁵⁰ נדל, **בין שתי המלחמות (1967-1973)**, עמ' 60.

כתגובה להסלמה באירועי הפח"ע בחודשים שלפני כן.⁵¹ בדיון המטכ"ל נמצאת התייחסות ספציפית לדפוסי פעולה בחזית המזרחית; זאת לאחר שהוכח כי אופני הפעולה של צה"ל עד מארס 1968 אינם מצליחים לבלום את ההסתננות מירדן. אמנם בבחינתם של דיוני מטכ"ל קודמים מתברר כי היקפי החדירה מירדן צומצמו, אך הירידה ברמת הפעילות הוסברה במזג האוויר וכן בקושי לחצות את נהר הירדן עקב עליית מפלסו והגברת הזרימה בנהר בעקבות הגשמים.⁵² בתחילת הדיון אמר הרמטכ"ל, כי חובה על צה"ל להפעיל יוזמה התקפית וכי "רק מארבים ורק גדרות ורק מוקשים" – קרי, מתווה הגנתי – לא יביאו לצמצום פעולותיהם של ארגוני המחבלים.⁵³ כלומר יש לשלב בין הגנה להתקפה ולמצוא את התמהיל המבצעי אשר ימנע הסתננות, ובה בעת לפגוע במחבלים בתוך שטחי ההתארגנות שלהם, ממזרח לנהר הירדן.

מפקד חיל האוויר, אלוף מרדכי הוד, טען בדיון כי אם צה"ל יתמקד בפעולות הגנתיות, האויב ישכל את פעולותיו; דבר שלמעשה יבטל את יכולתו של המכשול לעצור את ההסתננות. כמו כן, לדעתו מכשול אינו יכול "למנוע מחוליות קטנות לחדור".⁵⁴ מבחינתו, חיל האוויר יכול להשיג הכרעה, בעיקר על ידי פגיעה במטרות ירדניות ובכך להפעיל לחץ על הממשל הירדני להפסיק את תמיכתו בארגוני המחבלים. לדעת הוד, הפעלת חיל האוויר עשויה לשרת שתי מטרות: הראשונה, הגדלת חיל האוויר; והשנייה, חיזוק כושר ההרתעה שלו, ובכך להמשיך את כושר ההרתעה האסטרטגית של צה"ל מול מדינות ערב. במילים אחרות, הפעלת חיל האוויר תשרת את המטרות האסטרטגיות והמדיניות של ישראל. פגיעה מהאוויר במטרות מחבלים וצבא ירדן תשמש עדות לכוחו המתגבר של חיל האוויר, בייחוד בתקופה שבה החל להצטייד במטוסי קרב אמריקאיים.⁵⁵

לאחר מפקד חיל האוויר דיבר מפקד פיקוד הדרום, אלוף ישעיהו גביש, אשר הציג שתי אפשרויות קיצוניות.

מבחינתו, "הפתרון לבעיית הפתח [...] היא כיבוש הגדה המזרחית"; אך הוא יודע כי אין הדבר אפשרי מבחינה מדינית. נראה כי גביש הבין ששטחי הערבה והבקעה בממלכת ירדן מהווים אזור מקלט לארגוני המחבלים, וכי רק השתלטות עליהם תביא לחיסול האיום.

האפשרות השנייה שהעלה גביש הייתה התמקדות בביצור הגבול על ידי הקמת מכשול מסיבי והמשך היוזמה ההתקפית מעבר לגבול. אך לדעתו, מרב המאמצים (90%) צריכים להיות מופנים להגנה.⁵⁶ גביש טען עוד, כי יש לראות במלחמה עם הפת"ח "פרשה בפני עצמה"; כלומר זירת פעילות נוספת, במקביל לזירות המערכה הצפויות בעתיד מול מצרים, ירדן וסוריה. הצעתו של גביש, לפיכך, הייתה לנהל מלחמה הן מול הפת"ח והן מול מדינות ערב (ובייחוד ירדן), המשמשות אזורי מקלט לארגוני המחבלים. מול ירדן הציע גביש לנהל מלחמת התשה, אשר "תיצור אי נוחות לחיים בצד השני".⁵⁷ כאמור, באחריות פיקוד הדרום הייתה גם גזרת הערבה; לפיכך, אל מול חסימת הגבול במכשול קבוע, טען גביש כי על צה"ל לפגוע במטרות ירדניות כדוגמת הכביש הראשי המחבר את עקבה עם עמאן, וכי "הפגיעה בתחבורה שם תוציא

⁵¹ נאור, **המלחמה שלאחר המלחמה**, עמ' 30-32.

⁵² **דיון מטכ"ל** 5/68, 22/1/68 (א"צ, 22/2009/40), עמ' 4.

⁵³ **דיון מטכ"ל** 13/68, 1/4/68 (א"צ, 22/2009/40), עמ' 7.

⁵⁴ שם, עמ' 8.

⁵⁵ בשלהי 1967 החל חיל האוויר לקלוט את ה-A-4 Skyhawk. מגמה זו השתלבה היטב בתהליך בניין הכוח של צה"ל לקראת מלחמה נוספת; קרי, חיזוק התמרון המשוריין וחיזוק כוחו של חיל האוויר על מנת שישמש ארטילריה מעופפת עבור כוחות השריון. בניין כוח זה החליש את שאר הכוחות הקרביים של צה"ל, ובעיקר את כוחות הרגלים והארטילריה. ראו: יצחק גרינברג, "תכנון סדר הכוחות של צה"ל בין מלחמת ששת הימים למלחמת יום הכיפורים", **עיונים בתקומת ישראל** 14, 2004, עמ' 398-399.

⁵⁶ **דיון מטכ"ל** 13/68, 1/4/68 (א"צ, 22/2009/40), עמ' 11.

⁵⁷ שם.

להם את הנשמה".⁵⁸ מדברי גביש מתברר, כי קו חשיבתו האסטרטגית דומה לדפוסי הפעולה של צה"ל כפי שהיו לפני מלחמת ששת הימים; קרי, מתווה הגנתי כעיקר, ויוזמה התקפית במתכונת של פעולות תגמול. ההבדל העיקרי היה המלצתו לבנות מכשול קבוע.

לאחר גביש דיבר ראש אגף המבצעים, אלוף עזר ויצמן. בחינתו של ויצמן את האיום מצד הפת"ח הייתה רחבה יותר, והוא ייחס את ניסיונות הפגיעה בישראל לאסטרטגיה הכוללת של הארגון, שמטרתה להביא לחידוש המלחמה בין ישראל למדינות ערב. לפיכך סבר ויצמן כי יש לפתור את הבעיה במהירות האפשרית, וכי "אחרי גדרות מסוכן לשבת"; זאת אף על פי שהוא אינו פוסל בנייתו של מכשול. מבחינתו, אין לחפש פתרון יצירתי או מיוחד, ובשפתו הציורית: "לא לחפש שנל 5 אלא לחפש בושם פשוט העיקר שיהיה מסריח ויעשה את העבודה [...]".⁵⁹ גם הוא, בדומה להוד, סבר כי הפעלה מסיבית של חיל האוויר תבסס במדינות ערב את ההכרה כי מלחמת הגרילה לא תצליח לשנות את תוצאות מלחמת ששת הימים. מכאן ניתן ללמוד, כי ויצמן האמין כי רק יוזמה התקפית, ברמה האסטרטגית, תביא לפתרון בעיית המחבלים בגבול המזרחי, וכי הישענות על מכשול צריכה להיות רק כדי לחסום את החדירות, על מנת למנוע פיגועים בשטח ישראל, ולא כדפוס הפעולה העיקרי של צה"ל.

מפקד פיקוד הצפון, אלוף דוד אלעזר, טען כי מלחמת הגרילה שכפה הפת"ח היא המשכה של המלחמה במתכונת של מלחמת התשה.⁶⁰ לפי אלעזר, לצה"ל יש יתרון בהגנה; השטח נמצא בשליטתה של ישראל, ולפיכך אפשר לנקוט אמצעים הגנתיים, שאותם ניתן לחזק ביתרון הטכנולוגי שממנו נהנה צה"ל. יחד עם זאת קבע אלעזר שאמצעים הגנתיים אינם מספיקים, וחובה יהיה לשלב גם מאמץ התקפי. הפתרון שהציע שילב מהות הגנתית והתקפית. לפי תפיסתו, בהיבט ההגנתי יש להקים גדר אלקטרונית המגובה במיקוש, וכן להקים כוחות שמשימתם העיקרית תהיה בט"ש.⁶¹ יחידות אלו יחליפו את כוחות הסדיר והמילואים, שיוכלו להקדיש את רוב זמנם לאימונים. כמו כן, יחידות בט"ש קבועות, שישוהו בשטח זמן רב, יהיו מסוגלות להגיע לרמה גבוהה של היכרות השטח ללא צורך ללמוד מחדש את גזרות הפעולה; ודאי אם מדובר בכוחות מילואים, המגיעים לתקופת שירות של כמה שבועות.⁶²

בהיבט ההתקפי המליץ אלעזר על פעילות בסדרי כוחות שונים יחד עם שימוש בחיל האוויר ובארטילריה. פעולות אלו חייבות להיות יזומות ולא רק כתגובה על אירועי פח"ע; אך יש להפעיל את חיל האוויר בצורה מושכלת ולא כנגד כל משגר קטיושה, כיוון שהוכח במקרים רבים שחיל האוויר הפציץ מטרות דמה שהציב הצבא הירדני. חוסר היכולת לזהות בוודאות את המקורות שמהם נורתה אש תלולת מסלול (תמ"ס) הוכיח כי יכולת איסוף המודיעין הקרבי לקוי. לפיכך קבע אלוף אלעזר כי "יש להשתמש בו [חיל האוויר] נגד משימות ששוות את המאמץ. משימות שמגדילות את אימת חיל האוויר".⁶³ כמו כן,

⁵⁸ שם. בליל 1-2 בדצמבר 1968 פשטו כוחות צה"ל על שני גשרים שעליהם עברו הכביש העיקרי ומסילת הברזל בין עמאן לבין עקבה (מבצע "אירון"). המבצע בוצע לאחר שבתחילת נובמבר הופגזה אילת בקטיושות, ובסופו של החודש ניסו המחבלים לבצע פיגוע במפעל האשלג בסדום. בישראל הוחלט לזנוק מבצע שבו היעדים יהיו תשתיות כלכליות של ירדן שימחישו למלך ירדן כי ישראל רואה בו אחראי לפיגועים היוצאים משטחו, ובכך תביא את ירדן לנקוט פעילות נגד ארגוני הטרור. על המבצע, ראו: נדל, **המעוז מנצח**, עמ' 76-80.

⁵⁹ **דיון מטכ"ל** 13/68, 1/4/68 (א"צ, 22/2009/40), עמ' 14.

⁶⁰ תפיסה דומה רווחה באותה תקופה גם במדינות ערב. חסנין הייכל, עורך העיתון **אל-אהראם** המצרי, קבע כי פעולותיו הצבאיות של הפת"ח מהוות את המשך המלחמה. זהו שלב ביניים בין התבוסה של יוני 1967 לחידושה של מלחמה סדירה כוללת. בתקופה זו שבין הקרבות זקוקה הלהבה לדלק, כדי שלא תדעך. מאמר של הייכל מיום 16 באוגוסט 1968, מצוטט אצל: הרכבי, **פת"ח באסטרטגיה הערבית**, עמ' 98. ראו גם: הרכבי, **על הגרילה**, עמ' 305-306. יש לזכור כי קרבתו של הייכל למנהיג מצרים עבד אל-נאצר ועם היותו של **אל-אהראם** עיתון רשמי של הממשל המצרי מעידים כי הייתה זו עמדתה של מצרים הנאצריסטית.

⁶¹ חנוך ברטוב, **דדו: 48 שנה ועוד 20 יום**, אור יהודה: דביר, 2002, עמ' 167, 174.

⁶² כך למשל, הוגברה פעילותה של סיירת "חרוב", והיא הורחבה מסד"כ פלוגתי לגדודי. גלבר, **התשה**, עמ' 268.

⁶³ **דיון מטכ"ל** 13/68, 1/4/68 (א"צ, 22/2009/40), עמ' 17.

חיל האוויר אינו פתרון קסם, כיוון שאינו יכול לפעול ללא מודיעין מדויק ומכיוון שהוא תלוי במזג האוויר, כדוגמת עננות נמוכה; לכן, על צה"ל להקים עוד גדודי ארטילריה.⁶⁴

האסטרטגיה שהציע אלעזר כללה שילוב בין הגנה להתקפה, שתשיג שלוש מטרות. ראשית, הגנה על מרקם החיים האזרחי ביישובים הסמוכים לגבול;⁶⁵ המטרה השנייה הייתה פגיעה במרקם החיים של הירדנים, על מנת ליצור לחץ על ממשלת ירדן שבעקבותיו היא תעצור את פעולות המחבלים מתחומה. אלעזר, בדומה לגביש, זיהה גם הוא את ירדן כאזור מקלט למחבלים, אך תפיסתו לחיסול אזור המקלט התאימה לאילוצים המדיניים. כאן משתלבת המטרה השלישית, יצירת דפוס פעולה צבאי אשר יביא, מצד אחד, לחיסול אזור המקלט, ומנגד – ימנע הסלמה שתוביל לחידוש המלחמה הסדירה. מבחינתו של אלעזר, מבצעים ופשיטות בתוך שטחן של המדינות שמהן יוצאות חוליות המחבלים מהווים דרכי פעולה המעניקות ממד עומק להגנה ולמעשה מכשול, על מגוון מרכיביו, המהווה (להשאיר. מתייחס למכשול) את קו ההגנה האחרון.⁶⁶ התעסקותו המפורטת של אלעזר בסוגיית חדירת המחבלים מירדן נבעה מכך שהאזור מבקעת בית שאן צפונה היה בתקופה זו באחריות פיקוד הצפון, ואירועי הפח"ע בגזרה זו החלו בראשית אוגוסט 1967. הערכת הפיקוד הייתה כי חלק מהחוליות שחדרו משטח ירדן ניסו להגיע לצפון השומרון.⁶⁷ כלומר הסוגיות שהעסיקו את פיקוד הדרום (הערבה) ואת פיקוד המרכז (בקעת הירדן) היו גם בבסיס פעולות הבט"ש של פיקוד הצפון.⁶⁸ זאת לצד הכנת הצבא לאפשרות חידוש המלחמה הסדירה עם צבאות ערב.

לאחר אלעזר דיבר מפקד פיקוד המרכז, אלוף עוזי נרקיס. תפיסתו, כפי שהציג אותה בדיון, הדגישה את הפעילות ההגנתית. לטענתו, על ישראל להתמקד בדפוס הגנתי כיוון שמבחינה בין-לאומית היא תוכל להציג עצמה כמדינה מותקפת, ובכך ליצור הצדקה בעתיד ליוזמה התקפית כתגובה לפח"ע.⁶⁹ ייתכן כי תפיסתו של נרקיס נבעה מראייתו כי פעולת צה"ל בכרמאה לא השיגה את מטרתה. למרות האבדות הרבות שספגו המחבלים וצבא ירדן, הפעולה הסתבכה ולצה"ל היו 28 הרוגים ושלושה נעדרים.⁷⁰ יש לזכור כי על הפעולה פיקד אלוף נרקיס, אך הוא הוחלף במהלך הלחימה עצמה על ידי אלוף ישראל טל, בפקודת הרמטכ"ל. יש הרואים בכך את הדחתו של נרקיס, שפרש מהצבא ביולי אותה שנה. מנגד הציג פת"ח את עמידתו מול כוחותיו העדיפים של צה"ל כהישג מדיני וצבאי, ומייד בעקבותיו ביקשו אלפי פלסטינים להתנדב לשורות הארגון. מבחינת הארגון – הוחזר הכבוד ("כרמאה" בערבית) האבוד של תבוסת 1967.⁷¹

⁶⁴ ראוי לציין, כי המלצתו של אלעזר הייתה להקים עוד גדודי ארטילריה עבור הבט"ש ולא עבור מלחמה סדירה. למעשה, בשנים מסוימה של מלחמת ששת הימים ועד פרוץ מלחמת יום הכיפורים כמעט לא גדל כוח הארטילריה של צה"ל. המחסור בגדודי ארטילריה הורגש היטב במלחמת יום הכיפורים, והדבר הביא לפגיעה קשה ביכולתו של צה"ל לנהל קרב משולב ולספק סיוע ארטילרי לגדודי הטנקים המסתערים. ראו: עמנואל סקל, **הסדיר יבלום? כך הוחמצה ההכרעה בסיני במלחמת יום הכיפורים**, תל אביב: מעריב, 2011, עמ' 104.

⁶⁵ בתקופה זו היו יישובים אזרחיים רק בערבה ובצפון עמק הירדן (בקעת בית שאן). אמנם כבר בראשית 1968 החלה התיישבות בבקעת הירדן, אך בשלב זה היו אלה היאחזויות נח"ל ששילבו עבודה חקלאית עם פעילות צבאית, שגיבתה את המאמץ הצבאי של חטיבת הבקעה. יש לזכור, כי הקמתם של יישובים חדשים לאחר מלחמת העצמאות כוונה גם היא לתמוך בתפיסת ההגנה המרחבית, ויישובים אלו היו נדבך חשוב בהגנת הגבולות. ראו: טל, **תפיסת הביטחון השוטף של ישראל**, עמ' 31–32 וכן: דרורי, **צבא וחברה במדינת ישראל בשנות החמישים**, עמ' 249. עוד על תרומת ההתיישבות למאמצי הבט"ש של צה"ל כבסיס ליציאה לפעולות וככוחות עתודה, ראו: יחזקאל דרור, **אסטרטגיה רבתי לישראל**, ירושלים: אקדמון, 1989, עמ' 188.

⁶⁶ ברטוב, **דדו**, עמ' 167. כמו כן זוהו חדירות מחבלים משטחה של סוריה דרך רמת הגולן לעבר היישובים שממערב לירדן (דצמבר 1967, לעבר היישוב אלמגור).

⁶⁷ שם, עמ' 166. עוד על פיקוד הצפון במלחמת ההתשה בגבול המזרחי, ראו: ברטוב, **דדו**, עמ' 166–174. ראו גם: נאור, **המלחמה שלאחר המלחמה**, עמ' 36–37.

⁶⁹ ראו בהקשר זה את הדיון אצל מיכאל וולצר, **מלחמות צודקות ולא צודקות**, תל אביב: עם עובד, 1984, עמ' 256–263. גופת אחד הנעדרים הוחזרה כמה ימים לאחר המבצע, ושניים מהנעדרים מוגדרים עדיין כחללים שמקום קבורתם לא נודע. לסקירה על מבצע "תופת", ראו: דרורי, **אש בקוויים**, עמ' 114–144. ראו גם: Trevor N. Dupuy, *Elusive Victory: The Arab-Israeli Wars, 1947-1974*, New York: Harper & Row, 1978, pp. 351-356. לניתוח יעילותו הקרבית של הצבא הירדני במהלך המבצע, ראו: Pollack Kenneth M., *Arabs at War: Military Effectiveness, 1948-1991*, Lincoln: Nebraska UP, 2002, pp. 534-535.

⁷¹ על הפעולה ומשמעותה כמיתוס מכונן של פת"ח, ראו: אבו איאד, **ללא מולדת**, ירושלים: מפרש, 1979, עמ' 98. ראו עוד: John Laffin, *Fedayeen: A Study in Arab Frustration*, London: Cassell, 1973, pp. 30-33.

אחרון הדוברים היה אלוף אריאל שרון, שביהן בתקופה זו כראש מחלקת הדרכה (מה"ד). גם שרון טען לתמהיל שישלב הגנה עם התקפה. עיון בדבריו מעלה, שהוא העריך כי מול ישראל מתהווה מלחמת התשה וכי על צה"ל ליצור מנגנון צבאי שיביא "את הערבים לתודעה שהפתח לא יביא לשום הישגים".⁷² אמנם לדעת שרון, יש להמשיך בפעולות התקפיות יזומות, אך בה בעת להגביר את מאמצי ההגנה על ידי התקנת "מכשול ולא רק גדר התראה, אלא מכשול ממשי שיש בו התראה ויש בו תיל ומיקוש ורשת וגדר חשמלית ויש עמדות [מוצבים] בקטעים מסוימים".⁷³ אך שרון מרמז, כי אין לבנות את המכשול לכל אורך הגבול. לפי שיטתו, יש לבנות מכשול במקומות שבהם קל למחבלים להגיע ליישובים ישראלים או שיש ביכולתם להגיע במהירות ליישובים הערביים בגב ההר. גם שרון טען להפעלה מושכלת של חיל האוויר ושימוש מסיבי יותר בארטילריה וטנקים לפגיעות בכינון ישיר; כל זאת, בזמנית עם המשך ביצוען של פשיטות קטנות.

בסופם של דיונים ארוכים הוחלט, כי בהגנת הגבולות ינהל צה"ל הגנה קבועה ברמה האסטרטגית בגבולות החדשים שאליהם הגיעה ישראל לאחר המלחמה, תוך הישענות על מכשולים טבעיים ומלאכותיים. להחלטה זו היו השלכות מרחיקות לכת על צה"ל בתחומי בניין הכוח והפעלתו. יואב גלבר טוען, כי בכך הפנה הצבא משאבים רבים עבור הבט"ש וכי הצבא התאמן פחות עד כי הפך "לקבלן של תעסוקה מבצעית ועבודות עפר".⁷⁴ הנתונים שמביא נדל בספרו מוכיחים היטב טענה זו. לפני מלחמת ששת הימים הועסקו בתעסוקה מבצעית רק שמונה פלוגות בכל הגזרות; לאחר המלחמה עסקו 67-70 פלוגות בפעילות בט"ש בגבולות ובשטחי יהודה, שומרון ורצועת עזה. עוד נקבע, כי הכוחות הסדירים ישרתו שבעה חודשים בתעסוקה מבצעית, ורוב זמן של יחידות המילואים יוקדש לתעסוקה מבצעית.⁷⁵

מהלכה למעשה

בד בבד עם הדיונים בפורום המטה הכללי, החלו הכוחות בשטח בסדרה של פעולות. בהדרגה התקבעה תפיסה של הגנה קבועה ברמה אסטרטגית יחד עם הגנה ניידת והפעלת יוזמה התקפית ברמה הטקטית, המגבה את ההגנה. שילוב זה נראה מתאים אל מול התפתחותה של מלחמת התשה בחזית המזרחית. ישראל טל קובע, כי שילוב זה יוצר הרתעה כיוון שמול התוקפנות הערבית, הגם שלא במסגרת של מלחמה כוללת, הגיב צה"ל באופן תקיף נגד מטרות בשטחי מדינות ערב. בכך הציגה מדינת ישראל עמידה נחושה וכך התגבר כוח ההרתעה בעקבות הפעולות ההתקפיות.⁷⁶ הרכבי מכנה סוג זה של הרתעה בשם הרתעה התקפית (Offensive Deterrence); כלומר הרתעה המושגת בזמן רגיעה, כתוצאה מהפעלת מבצעים התקפיים ופעולות תגמול.⁷⁷

בראשית הלחימה בבקעת הירדן והערבה פעלה ישראל לפי המודלים שלפני מלחמת ששת הימים. ניתן להגדיר זאת כמערכת של הגנה ניידת, שהתבססה על סיורים לאורך הגבול והנחת מארבים במקומות המועדים לחדירה.

הסיורים התבצעו בכוחות קטנים וניידים מאוד, ולפיכך יכלו לגלות גמישות מבצעית רבה. כוחות אלו שמרו על יוזמה התקפית כיוון שלא היו תלויים במערכת פיקוד ושליטה מסובכת. מומחים למלחמה נגד

⁷² דיון מטכ"ל 13/68, 1/4/68 (א"צ 22/2009/40), עמ' 24.

⁷³ שם.

⁷⁴ גלבר, **התשה**, עמ' 217-223, 268.

⁷⁵ נדל, **בין שתי המלחמות (1967-1973)**, תל אביב: מערכות, 2006, עמ' 167-168.

⁷⁶ טל, **ביטחון לאומי**, עמ' 64-65.

⁷⁷ יהושפט הרכבי, **מלחמה ואסטרטגיה**, תל אביב: מערכות, 1990, עמ' 414.

גרילה, בייחוד הבריטים, קבעו בצורה נחרצת כי כוחות ניידים במרחב לחימה הם הדרך היעילה ביותר להילחם נגד לוחמים לא סדירים.⁷⁸

בהדרגה, במהלך 1968 הוחלט לשלב הגנה קבועה שתתבסס על מכשול מלאכותי. נהר הירדן, כקו גבול טבעי, לא יכול היה להיחשב כמכשול אלא רק כאמצעי מעכב, כיוון שברוב ימות השנה ניתן לחצותו בקלות. בנייתו של מכשול קבוע עמדה בבסיס החשיבה האסטרטגית של צה"ל לאחר המלחמה, ולכך יש להוסיף כי הפיקוד הבכיר של צה"ל הבין שתפיסת ההגנה הניידת, למרות יעילותה, אינה מספיקה לפגוע בכל חוליות המחבלים החודרות ממזרח.⁷⁹ באפריל 1968 פורסם, כי ישראל החלה לבנות גדר גבול מאזור בקעת בית שאן ועד לשפך הנהר לים המלח.⁸⁰ במקביל לגדר נבנו גם מוצבים, וכך נוצר קו הגנה, אשר בניגוד לתפיסת ההגנה הקודמת, לא התבסס על היישובים או על מרחבי הגנה. לפיכך ניתן לאפיין את פעולות צה"ל בשנים 1968-1970, בחזית המזרחית, בשני תחומים: הגנה אסטרטגית והתקפה טקטית. ההגנה נבעה מבנייתו של מכשול קבוע המבוסס על מערכת גדרות, מערכות התרעה אלקטרוניות, מיקוש ופריצתן של דרכים שעליהן ניתן לנוע במהירות או לזהות את עקבות המחבלים שחדרו ממזרח (דרכי טשטוש). כמו כן הוקמה שרשרת של מוצבים, סמוך מאוד לקו המים או בגבעות החוואר השולטות בתצפית ובאש על מעברים אפשריים של נהר הירדן.⁸¹ מאפיינים אלה קשורים לתפיסת ההגנה הקבועה, ואליהם ניתן להוסיף את המאבקים והסיורים הרגליים או הממונעים לאורך גדר המערכת. בתוך מערכת ההגנה הקבועה השתלבה הגנה ניידת. צה"ל שכלל את שיטות המעקב והרדיפה אחרי המחבלים; המונח "מרדף" התקבל בשפת היום-יום לתיאור צורת קרב זו, ובקעת הירדן זכתה לכינוי "ארץ המרדפים".⁸² המרדף התבסס על שילוב היכולת לזהות את נקודת החדירה עם ביצוע הערכה מהירה של כיווני התנועה האפשריים של אלה שחדרו. מרחב הפעולה במרדף היה השטח שבין אזור החדירה (מערבית לנהר הירדן או קו הגבול בערבה) לבין היישובים הערביים בגב ההר. יש לציין, כי באזור הערבה היו חדירות רבות במטרה לפגוע במטרות אסטרטגיות של ישראל כדוגמת מפעלי ים המלח, צינור הנפט, מכרות תמנע וכן האפשרות לפגוע ביישובי הערבה.⁸³ תכלית המרדף הייתה למנוע את המשך ההתקדמות של חוליות המחבלים. לאחר גילוי החדירה, החלו כוחות לנוע בציר התנועה לפי העקבות שהושארו בשטח. כוחות אחרים הועברו לעומק השטח במסוקים, לחסימת נתיבים אפשריים. למעשה, הכוונה הייתה לתחום את השטח שבו הייתה יכולה החוליה לשהות ואז לסרוק אותו עד ליצירת מגע עם המחבלים. מרגע שזוהו אנשי החוליה, הם נקראו להיכנע, ואם לא עשו כך – התפתח קרב. בהתקלויות הרבות רשם צה"ל הצלחות לא מבוטלות, אך לוחמים ומפקדים רבים נהרגו, בהם מפקד חטיבת הבקעה, אלוף משנה אריה רגב.⁸⁴ לאחר נפילתם של מפקדים בכירים, הוחלט כי אם תנאי השטח יאפשרו זאת – יופעלו טנקים ותותחים ללא רתע (תול"ר) על מנת לפגוע במחבואי המחבלים מרחוק.⁸⁵ שינוי זה הוכנס בתקופתו של אלוף משנה יהודה רשף כמפקד חטיבת הבקעה (1968-1969).

⁷⁸ ראו למשל: רוברט תומפסון, **שלטון ומרדנות: לקחי מלאיה ווייטנאם**, תל אביב: מערכות, 1967, עמ' 110-109; John J. McCuen, *The Art of Counter-Revolutionary War*, London: Stackpole Books, 1966, pp. 235-238.

⁷⁹ **דין מטכ"ל** 1/68, 1/68 (א"צ 22/2009/40), עמ' 12.

⁸⁰ הידיעות התפרסמו בעיתון *New York Times* בתאריכים 10 ו-27 באפריל 1968. ראו גם: O'Neill, *Revolutionary Warfare in the Middle East*, pp. 74-75.

⁸¹ דרורי, **אש בקוים**, עמ' 46-48; לוטן, **סיפורה של סיירת חרוב**, עמ' 51.

⁸² נאור, **המלחמה שלאחר המלחמה**, עמ' 48. חשוב לציין, כי עקרונות המרדף כבר תוארו בספר **תורת הקרב** (כרך ב), עמ' 170. תיאורי המרדפים בספרות אינם מציינים זאת, וטכניקת המרדף מתוארת כהתפתחות שנוצרה (ושוכללה) במהלך הלחימה עצמה.

⁸³ דוד מימון, **עקבות בערבה: הלחימה במחבלים בערבה דצמבר 1967–מרץ 1971**, ראשון לציון: אשא, 2005, עמ' 26.

⁸⁴ לסקירה על תפיסת המרדף ומרדפים בולטים בתקופה הנדונה, ראו: דרורי, **אש בקוים**, עמ' 176-198; נאור, **המלחמה שלאחר המלחמה**, עמ' 48-50.

⁸⁵ ראו גם: David Charters, in: Gunther E. Rothenberg, "Israeli Defense Forces and Low-Intensity Operations", in: David Charters and Maurice Tugwell (eds.), *Armies in Low-Intensity Conflict*, London: Brassey's Defense, 1989, pp. 65.

מבחינת ישראל, האבדות הכבדות שספג הפת"ח בשנת 1968 (550 הרוגים ושבוים) הוכיחו כי המכשול ממלא את ייעודו. המחבלים נתקלו בקשיים רבים, והדבר עיכב את תנועתם מערבה. לפיכך התאפשר לצה"ל, אם לא למנוע את החדירה – למנוע את המשך תנועת המחבלים ליישובי ההר. בסוף יולי 1968 קבע הרמטכ"ל באופן נחרץ, כי הוכחה יעילותו של המכשול, המורכב מגדר וממיקוש, בתפיסת ההגנה של צה"ל בבקעת הירדן.⁸⁶ אך על יעילותו של המכשול להיבחן גם, ובעיקר, אל מול שינוי דפוסי הפעולה של הפת"ח. כאן נוכל לזהות שני שינויים מרכזיים. ראשית, חלק מפעילות הארגון הועברה בהדרגה אל גזרת הערבה מזרם לים המלח, והפעילות באזור זה התגברה.⁸⁷ בערבה אין מכשול טבעי ועדיין לא הוחל בהקמתה של גדר ובהטמנת מוקשים מסיבית, ומצידו המזרחי של הגבול וסמוך להרי אדום הוקמו בסיסים שמהם ניתן לחזור לישראל, לבצע פיגועים או לנוע להר חברון ולרצועת עזה. דפוס פעולה שני היה שימוש מסיבי יותר באש תלולת מסלול כנגד היישובים הישראליים ובאש ישירה על סיורי צה"ל סמוך לגדר הגבול, אך מצידו המזרחי. כלומר המחבלים נמנעו מלחצות את נהר הירדן ופעלו מגדתו המזרחית נגד מטרות צבאיות ואזרחיות של ישראל.

כתגובה על התגברות הירי מעבר לגבול, ובמטרה לפגוע בהמשך ההתבססות בגדה המזרחית, החל צה"ל במחצית השנייה של 1968 בפשיטות אל עבר הבסיסים שנמצאו בשטחה של ירדן. המטרה הייתה לגרום לנסיגת המחבלים מזרחה, אל עבר גב ההר הירדני, ובכך להקשות עליהם עוד יותר את התנועה לעבר ישראל. אך מבצע "תופת" – הפשיטה של צה"ל על כראמה – הוכיחה כי לא ניתן לחסל באופן צבאי את מאחזי המחבלים, כל עוד הם זוכים לתמיכת ירדן. בר־זמן עם מבצע "תופת", ערך פיקוד הדרום מבצע בגזרת הערבה – "אסותא". המבצע נערך סמוך לכפר צאפי, והוא היה מוצלח יותר מהמבצע הצפוני יותר. עשרות מחבלים נהרגו, וחלק מבסיסייהם נהרסו. בקרב חיילי צה"ל לא היה אף נפגע.⁸⁸ יחד עם זאת, גם בגזרת הערבה שיקם הפת"ח את כוחו במהירות, תוך שהוא זוכה לתמיכה ולסיוע מצבא ירדן. כך התברר, כי אין בכוחן של פשיטות גדולות להנחית מכה ניצחת ומכריעה.

מרכיב חשוב בפעילות ההתקפית היזומה היה ירי על מפקדות ובסיסי מחבלים וצבא ירדן על ידי טנקים וארטילריה, וכן הפעלה מסיבית יותר של חיל האוויר. להפעלתו של חיל האוויר נדרשת הרחבה, כיוון שלא ניתן לייחס אותה רק לרצונו של מפקד החיל, אלוף הוד, להגביר את חשיבותו המבצעית. טענתו של הוד והפעלתו המסיבית של חיל האוויר תואמות את העקרונות הצבאיים במלחמה נגד כוחות לא סדירים. מאז, כאחד מהתיאורטיקנים החשובים של מלחמת הגרילה, טען כי זוהי מלחמה ממושכת, מלחמת התשה ושחיקה, מעצם העובדה שלוחמי הגרילה אינם יכולים לעמוד בקרבות סדירים מול עוצמתו של צבא סדיר.⁸⁹ לפיכך, הצבא הסדיר הנלחם בגרילה חייב להימנע משחיקת כוחותיו, אך בה בעת – לפעול לשחיקת כוחו של האויב.

הכוח האווירי אינו יכול לכבוש ולהחזיק בשטח, אלא להתרכז בהשמדתו של האויב תוך מתן סיוע לכוחות הקרקע. מטרה זו יכול להשיג כוח אווירי על ידי יכולותיו לפעול בזמני תגובה קצרים, הפצצות בעומק שטחו של האויב, יכולת לרכז מאמצים וכוח אש במהירות ואי־תלות בטופוגרפיה של אזורי הלחימה.⁹⁰ אלה הם יתרונות אשר אינם נמצאים אצל כוחות היבשה, התלויים במערכת לוגיסטית מורכבת, וכן חשופים יותר להיפגעות מצד לוחמי הגרילה המכירים היטב את שטחי הפעולה. הגם שגישתו

⁸⁶ דיון מטכ"ל 27/68 (15/7/68), עמ' 7; דיון מטכ"ל 28/68, 22/7/68, עמ' 2 (א"צ, 22/2009/40).

⁸⁷ נאור, **המלחמה שלאחר המלחמה**, עמ' 51.

⁸⁸ מימון, **עקבות בערבה**, עמ' 31; דרורי, **אש בקוים**, עמ' 144-147.

⁸⁹ מאז הקדיש לנושא המלחמה הממושכת חיבור ארוך שהתפרסם במאי 1938. ראו: מאז צה"ד, **כתבים נבחרים**, כרך 2, מרחביה: הקיבוץ הארצי, 1954, עמ' 153-252.

⁹⁰ שמואל גורדון, **מסדר האבירים האחרון: אסטרטגיה אווירית מודרנית**, תל אביב: רמות, 1998, עמ' 320-321, 331. גורדון מציין גם את חסרונות הכוח האווירי ובעיקר העלות הגבוהה בהפעלת הכוח האווירי והרגישות בהפלת מטוס. שם, עמ' 321. חיסרון נוסף הוא הצורך הקריטי במודיעין מדויק.

של הוד לא אומצה במלואה, נוכל לראות כי חיל האוויר הפך לאמצעי התגובה העיקרי נגד ארגוני הטרור בכל זירות המלחמה בכ-50 השנים האחרונות.⁹¹ היתרון הכמעט מוחלט שממנו נהנה חיל האוויר, יחד עם היתרונות בהפעלת כוח אווירי, הביאו את צה"ל להפעיל את החיל ככלי לתגובה מהירה או כפעולת תגמול מול פעולות הטרור, מבלי להסתבך בפעילות קרקעית.⁹²

מעבר להפעלת אש ישירה ועקיפה, ערך צה"ל פשיטות רבות כנגד מפקדות המחבלים וכן כנגד מטרות כלכליות של ירדן, כדוגמת תעלת הע'ור.⁹³ נוסף על הפשיטות הגדולות שנערכו לאור יום, המשיך צה"ל לבצע פשיטות קטנות יותר על ריכוזי מחבלים בהיקף הכוחות שהשתתפו בהן, ובעיקר בשעות הלילה. פשיטות אלו היו רגליות או מוטסות במסוקים והוכיחו כי צה"ל יכול לחדור לירדן בכל עת.⁹⁴ מטרה נוספת של הפשיטות מעבר לגבול הייתה לפגוע בארגוני הטרור ולשחוק את כוחם וכן לאותת לירדן, ובהמשך גם לסוריה וללבנון, להפסיק ולסייע למחבלים ואף למנוע מהם לפעול משטחן.

בגזרת הערבה, החל בקיץ 1968, העביר למעשה צה"ל חלק ניכר מפעולותיו לתוך ירדן. כוחות רגליים מובחרים, בסיוע מסוקים, ביצעו חדירות עמוקות שנמשכו לעיתים כמה ימים, ופעלו בכל מרחב הלחימה מהגבול ועד לשיפולי ההרים במזרח.⁹⁵ כמו כן ביצעו כוחות צה"ל מארבים חודרים – בתוך שטח של ירדן. שמות הקוד של מארבים מסוג זה היה מארבי גירית וינשוף. סוג נוסף של פעולה היה הכרזת רצועה ברוחב מספר קילומטרים, בצידו המזרחי של הגבול כאזור חיץ; כלומר כל מי שנע בו ייחשב על ידי צה"ל כמחבל, ולפיכך ניתן לפגוע בו.

ככלל, הפעולות האלו השלימו את פעילות הבט"ש היום-יומית והמתישה מצידו המערבי של הגבול, כולל גב ההר.⁹⁶ עד סוף 1968 חוסלו כל הבסיסים הניידים של המחבלים בירדן, והם העבירו את בסיסיהם אל גב ההר הירדני. הפעילות היוזמה של צה"ל פגעה ביכולת של המחבלים לנוע בחופשיות בשעות היום בבקעה הירדנית ולחדור לישראל. בכך התארכו במידה משמעותית פרקי הזמן שנדרשו למחבלים כדי לחצות את הגבול. אמנם בשנת 1969 נרשמה עלייה ברמת הפעילות החבלנית, אך עיון בסטטיסטיקה מעלה כי רובה היה ירי תלול מסלול לעבר ישראל, חדירות קצרות למיקוש דרכי הפטרולים ופגיעה בסוירים של צה"ל על ידי ירי מתוך שטח של ירדן. אלוף עזר ויצמן, בסקירתו בפני המטכ"ל, קבע כי פעולות אלה, אשר התבצעו ברובן מבלי לחצות את הירדן, מהוות תופעה חדשה המעידה, לטענתו, על יעילותו של המכשול שהוקם ממערב לנהר.⁹⁷

הפגיעה המתמשכת של צה"ל במטרות אסטרטגיות וכלכליות של ירדן הייתה אחד מהגורמים שהביאו את המלך חוסיין להבין כי עליו להגביל את פעילות המחבלים משטח ממלכתו. כך ניתן לטעון כי הפשיטות נגד מטרות ירדניות היו בעלות השפעה מצטברת על מדיניותו של המלך חוסיין כלפי הארגונים שפעלו משטחו.

⁹¹ ראו בהקשר זה את המאמר המקיף: Raphael Budnik and Ephraim Swgoli, "The Israeli Air Force and Asymmetric Conflicts, 1982-2014", in: John A. Olsen (ed.), *Airpower Applied: U.S., NATO and Israeli Combat Experience*, Annapolis: Naval Institute Press, 2017, pp. 285-336.

⁹² Lon Nordeen, *Fighters over Israel*, New York: Orion Books, 1990, p. 91. ראו גם: דרורי, **אש בקוויים**, עמ' 198-199.

⁹³ על הערכת המשמעות בצה"ל בפגיעה בתעלת הע'ור, ראו: ברטוב, **דדו**, עמ' 170-171. רשימה של מבצעי פשיטה גדולים שערך צה"ל ניתן למצוא אצל: דרורי, **אש בקוויים**, עמ' 303-305.

⁹⁴ בדיוני המטכ"ל בחודש יולי 1968 התייחסו הדוברים לפשיטות ולהפעלת המסוקים כעניין שבשגרה. ראו: דיוני מטכ"ל מ' 15 ביולי 1968, עמ' 2, ומ' 22 ביולי 1968, עמ' 7 (א"צ, 22/2009/40). דוגמה לשיטה כזו ניתן למצוא אצל: אריה אבנרי, **פשיטות התגמול (כרך ב): עשרים שנות תגמול ישראלי**, תל אביב: ספריית מדים, 1969, עמ' 354-357.

⁹⁵ מייק אלדר, **יחידה 424: סיפורה של סיירת שקד**, הוצאת עמותת סיירת שקד, 1994, עמ' 151-154.

⁹⁶ סקירה מקיפה על מגוון האמצעים, "הפעולות והמבצעים של צה"ל בתקופה הנידונה", ניתן למצוא אצל: דרורי, **אש בקוויים**, עמ' 157-206.

⁹⁷ **דיון מטכ"ל** 38/68, 30/9/68 (א"צ, 22/2009/40), עמ' 4.

המתיחות עם ארגוני המחבלים החלה כבר ב־1968 ונמשכה לסירוגין עד לשיאה בספטמבר 1970, עת חיסל הצבא הירדני את בסיסי המחבלים.⁹⁸ למעשה, מתקופה זו שקט הגבול המזרחי של ישראל. אמנם מפעם לפעם ניסו שרידי הפת"ח לחדור לישראל, אך הערכות צה"ל היו כי הם ניסו להימלט מהצבא הירדני ולחבור לחבריהם ביהודה, שומרון ורצועת עזה. חלקם אף העדיפו ליפול בשבי הישראלי מאשר ליפול לידיהם של חיילי חוסיין.⁹⁹

דיון ומסקנות: האם תפיסת ההגנה הייתה יעילה?

בסיסי המחבלים בירדן חוסלו ופעילותם נפסקה כתוצאה ממדיניותו של המלך חוסיין וגירושם מירדן בשלהי 1970; אירועים שנודעו בשם "ספטמבר השחור". אך אין בכך לקבוע כי תפיסת ההגנה של צה"ל הוכחה כלא יעילה או שלא הייתה רלוונטית, אם בסופו של דבר גורם ירדני הוא זה שהפסיק את פעילות פת"ח בגבולה המזרחי של ישראל. כמו כן טענה זו ממעיטה בחשיבות הפעילות המבצעית, ההגנתית וההתקפית של צה"ל בתקופה הנדונה. באופן כללי חשוב לזכור, כי בשנים שבהן תמכה ירדן בפת"ח, היה זה צה"ל אשר מנע את התבססות הארגון בשטחי יהודה ושומרון. לולא הלחימה המתישה היום־יומית על הגבול, היה מתאפשר לפת"ח לפעול בחופשיות רבה יותר בגב ההר. כמו כן, התגברות פעולות צה"ל מעבר לגבול (בייחוד באזור הערבה) הביאה בתחילה לנסיגת ארגוני המחבלים מזרחה, לאזורי גב ההר הירדני; דבר שצמצם את פעולותיהם אך לא הביא להפסקתן. במקביל החל לפעול הפת"ח גם משטחי לבנון.¹⁰⁰ בספטמבר 1970 חיסלה ירדן את נוכחות המחבלים בתחומה, אך אש"ף כבר היה מבוסס היטב בדרום לבנון והחל בפעולות נגד מטרות ישראליות ויהודיות בחו"ל. אך סיבות נוספות היו ליעילות המאמצים הישראליים.

ראשית, במלחמה ממושכת נגד כוחות לא סדירים נמצאים הצדדים הלוחמים בתחרות למידה מתמדת, והיא אחד המאפיינים העיקריים במלחמה נגד כוחות לא סדירים.¹⁰¹ אמנם כל דפוס פעולה שפיתח צה"ל הביא להפוגה מסוימת בפעולות החבלה, אך בהדרגה למדו המחבלים כיצד להתמודד עימם, ושכללו את פעולותיהם. מנגד, גם צה"ל הפיק לקחים ומצא פתרונות לפעולות שבוצעו נגדו. בדיון מטכ"ל באוקטובר 1968 קבע ויצמן, כי דפוסי החדירות ומאפייניהם מעידים כי המחבלים משכללים את שיטותיהם מול המכשול הקבוע.¹⁰² לפיכך, אסור היה על צה"ל להתמקד בדפוס פעולה אחד אלא לחדש את שיטותיו ללא הרף.¹⁰³ לפיכך, חיסול תשתית הפת"ח על ידי ירדן קטע את תהליך הלמידה בחזית המזרחית.

שנית, לכל אורך התקופה אנו רואים נסיגה הדרגתית מזרחה של בסיסי המחבלים: מאזור יהודה ושומרון לאזור הבקעה הירדנית, ומשם מזרחה לגב ההר הירדני. מגמה זו הייתה זהה (אם כי לא בר־זמנית) הן בבקעת הירדן והן בערבה. יתר על כן, באוקטובר 1968 החל פת"ח ליצור לעצמו בסיס פעולה נוסף בדרום לבנון (במורדות המערביים של הר דב – "הפתחלנד"). אזור זה היה לזירת פעילות חבלנית

⁹⁸ סקירה על אירועים אלה ראו אצל: יעקב שמעוני, **מדינות ערב: פרקי היסטוריה מדינית**, תל אביב: עם עובד, 1990, עמ' 329-333. אמנם ישראל העריכה את ירדן כמדינת אויב, אך היא נקטה קו תוקפני נגד סוריה ועיראק אשר רצו לבוא לעזרת המחבלים ולהפיל את שלטונו של חוסיין. האינטרס המובהק של ישראל היה חיסול נוכחות המחבלים בירדן; לפיכך, מנקודת המבט הישראלית, המלך חוסיין פעל לקידום האינטרסים האסטרטגיים של ישראל.

⁹⁹ בר־און, **משה דיין**, עמ' 256.

¹⁰⁰ נאור, **המלחמה שלאחר המלחמה**, עמ' 40.

¹⁰¹ סוגיה זו עולה שוב ושוב בספרים המבוססים על זיכרונותיהם של מפקדים בכירים, שהתמודדו במהלך תפקידם עם כוחות לא סדירים. בהקשר זה, ראו למשל: מימון, **עקבות בערבה**; מימון, **הטרור שנוצח**. ראו גם את ספרו של משה (צ"ק) תמיר, **מלחמה ללא אות**, תל אביב: מערכות, 2006. ספר זה מציג את דרכו הצבאית של תת־אלוף תמיר, שאת רובה עשה באזור רצועת הביטחון של דרום לבנון במגוון תפקידי פיקוד. בפרקי הספר השונים מתבררת תחרות הלמידה הן של צה"ל והן של חזבאללה.

¹⁰² **דיון מטכ"ל** 38/68, 15/10/68 (א"צ, 22/2009/40), עמ' 5-6.

¹⁰³ הייתה זו גם עמדתו של אלעזר, שקבע כי השיטה צריכה להיות חוסר שיטה; כלומר כל תגובה של צה"ל צריכה להיות שונה מקודמותיה באופק ובעוצמתה, כדי שתפתיע את האויב. ראו: ברטוב, **דדו**, עמ' 167.

נוספת מול ישראל, ובהדרגה, ללא קשר ליחסי ירדן-פת"ח, לזירת פעילות עיקרית.¹⁰⁴ מובן כי חיסול התשתית בירדן הפך את דרום לבנון לזירת הפעילות החשובה ביותר; אך כאמור, ההתבססות ההדרגתית בדרום לבנון החלה כבר במהלך 1968.

הדיון במטכ"ל מראשית אפריל 1968 על אודות ההיערכות האסטרטגית בגבול המזרחי משמש מקרה בוחן לאסטרטגיה של צה"ל לאחר מלחמת ששת הימים. ייתכן כי את יעילותה של התפיסה המבצעית שגיבש צה"ל בבקעת הירדן נוכל להוכיח בכך שהיא הועתקה כמעט מייד גם לגזרת לבנון.¹⁰⁵ גם בגזרה זו החל להיבנות בהדרגה מכשול קבוע, שהתבסס על גדר, מיקוש, דרכי טשטוש ומערכת מוצבים, והקמת מערכת פיקוד ושליטה חדשה עם הקמתן של שתי חטיבות מרחביות, ובהמשך גם מפקדת אוגדה מרחבית. כמו בבקעת הירדן, גם מערכת ההגנה בגבול לבנון לא יצרה מחסום הרמטי. מצד אחד המשיך צה"ל לשכלל את המכשול בגבול הצפון, ומן העבר השני מצאו ארגוני המחבלים מגוון דרכים לעקוף אותו. בנוסף, כמעט כמעשה של שגרה, פעלו כוחות בסדרי כוחות (לא, סדרי כוחות – סד"כ) שונים בתוך דרום לבנון בשורה ארוכה של פשיטות. מפעם לפעם ערך צה"ל פעולות צבאיות גדולות בתוך שטח לבנון, אשר שיאן היה היציאה, ביוני 1982, למבצע "שלום הגליל".¹⁰⁶

אם נקבל את הטענה שהוצגה קודם לכן על אודות תחרות הלמידה ההדדית, הרי לא ניתן לקבוע כי תפיסת ההגנה של ישראל בגזרת הגבול עם לבנון קרסה. יעילותה של ההגנה הביאה להגברת השימוש בירי תלול מסלול וכן ליצירת חזיתות טרור נוספות. חזית אחת התאפיינה בשורה של ניסיונות, חלקם מוצלחים, לחדור לשטחה של ישראל דרך הים, ובהמשך – גם ניסיונות דרך האוויר.¹⁰⁷ דרך הפעולה השנייה הייתה פגיעה במטרות ישראליות ויהודיות בחו"ל, וגם דפוס פעולה זה החל קודם לספטמבר 1970.¹⁰⁸ אין כל ספק כי פעולות אלו כוונו להשגת חשיפה תקשורתית, ובכך להשיג את תשומת ליבה של דעת הקהל העולמית למאבק הפלסטיני.¹⁰⁹ אך ניתן לקבוע במידה רבה של ודאות, כי זירת פעולה זו נוצרה גם עקב חוסר היכולת להמשיך ולפעול ב"מתכונת הקלאסית"; קרי, פגיעה במטרות בתוך מדינת ישראל; אם כי הניסיונות נמשכו כל הזמן, וחלקם אף הצליחו.

להסתננות מירדן (ובהמשך גם מלבנון) היו שתי מטרות. הראשונה, ביצוע מעשי חבלה על מנת לפגוע בשגרת החיים במדינת ישראל. המטרה השנייה הייתה לעורר מרי אזרחי ביהודה ושומרון. חסימת הגבול שהפכה לכמעט מוחלטת (עד סתיו 1970) מנעה את השגתן של המטרות האסטרטגיות שהציב פת"ח לעצמו. בהקשר המטרה הראשונה, בכל התקופה (ולמעשה עד היום) לא ננטש יישוב ישראלי כתוצאה

¹⁰⁴ פעילות פח"ע מגבול לבנון הייתה גם לפני מלחמת ששת הימים, כדוגמת הנחת מטעני חבלה ביישוב מרגליות (20 ביולי 1966). הסריקות העלו, כי המחבלים יצאו מהכפר חולא הסמוך לגבול עם ישראל. אך לאחר המלחמה ניתן לזהות עלייה ניכרת בפח"ע מלבנון, עלייה שהחלה כבר בדצמבר 1967 (פיצוץ צינור מים באזור הר מנור). ב-4 בינואר 1968 זוהתה החדירה הראשונה שלאחר המלחמה (מרגליות), וירי תלול מסלול התבצע כבר במאי 1968 (מנרה).

¹⁰⁵ עוד על פעולות צה"ל בגזרת לבנון בשלהי שנות השישים, ראו: מרדכי גור, **מצפון ומים**, תל אביב: מערכות, 1998, עמ' 94-68. גור החליף את אלעזר בפיקוד הצפון בראשית 1970, אך בספרו האוטוביוגרפי הוא מתאר את המציאות הצבאית בפיקוד הצפון, בגזרת לבנון, קודם לכניסתו לתפקיד. ראו גם: נאור, **המלחמה שלאחר המלחמה**, עמ' 55-56.

¹⁰⁶ אחת המטרות העיקריות של המבצע הייתה חיסול פיזי של המחבלים עד קו נהר האוואלי ומובלעת צור, ובהמשך – גם במרחבים צפוניים יותר. ראו: שמעון גולן, **של"ג בלבנון: קבלת ההחלטות בפיקוד העליון במלחמת "שלום הגליל"**, מושב בן שמן: מודן ומשרד הביטחון, 2017, עמ' 118-119.

¹⁰⁷ יש לציין כי חלק מהפיגועים הקשים ביותר בשנות השבעים בוצעו על ידי חוליות מחבלים שהצליחו לחדור מהים. באפריל 1981 היה ניסיון חדירה באמצעות כדור פורח, אשר הופל במרחק כמה עשרות מטרים מהגבול, ושני המחבלים שהיו בו נהרגו. בשנת 1984 הצליח דאון המוטס בידי מחבל פלסטיני לנחות בשטח ישראל, ליד הגבול עם לבנון. הטייס הסגיר את עצמו מייד ליד צה"ל. ב-25 בנובמבר הצליח מחבל לחדור לישראל בגלשן אוויר ("ליל הגלשונים") ולהרוג שישה חיילים.

¹⁰⁸ נאור, **המלחמה שלאחר המלחמה**, עמ' 41-42. כדוגמאות בולטות ניתן לציין את חטיפת מטוס אל על לאלג'יריה ב-22 ביולי 1968. בדצמבר אותה שנה הותקף מטוס אל על על הקרקע בנמל התעופה הבין-לאומי של אתונה. אחד משיאי גל הפיגועים בחו"ל היה רצח הספורטאים הישראלים באולימפיאדת מינכן, ב-6 בספטמבר 1972.

¹⁰⁹ על כך ראו את מאמרו הקלאסי של יונה אלכסנדר, "טרור, אמצעי התקשורת והמשטרה", בתוך: רוברט קופרמן ודרל טרנט (עורכים), **טרור: הסכנה, המציאות, התגובה**, תל אביב: מערכות, 1982, עמ' 266-280. יש המכנים דפוס פעולה זה בשם "תיאטרון הטרור"; ראו: גבריאל ויימן, "תיאטרון הטרור: אתגרה הקשה של הדמוקרטיה", בתוך: **היבטים על טרור ומאבק בטרור**, תל אביב: משרד הביטחון – הוצאה לאור, 2004, עמ' 17-39.

מפעילות חבלנית; מבחינתו של דוד אלעזר, היה זה המבחן העיקרי.¹¹⁰ אמנם הוא התכוון ליישובים שנמצאו בגזרת האחריות של פיקוד הצפון, אך הדבר נכון גם ליישובי בקעת הירדן והערבה, ובהמשך - גם עבור היישובים בגבול עם לבנון, וכיום - בעמידתם של יישובי "עוטף עזה". לפיכך אין ספק כי פעולות צה"ל בחזית המזרחית בשנים אלה הן שמנעו הצלחות צבאיות של הפת"ח שאותן יכול היה הארגון לתרגם להישגים פוליטיים.

עדות נוספת להצלחתו של התמהיל האסטרטגי שהתפתח בחזית הירדנית היא העובדה שהיא הועברה, ושוכללה, (להשאיר כך) לחזית שנפתחה בשלהי שנות השישים בלבנון. אמנם בשנים 1985-2000 התבססה הגנת גבולה הצפוני של ישראל על נוכחות צבאית מסיבית בדרום לבנון (רצועת הביטחון), אך נוכחות זו הייתה קו ההגנה הראשון, ומערכי ההגנה שנבנו על בסיס המכשול הקבוע בגבול עם לבנון לא נזנחו. בהדרגה נבנו הגנות קבועות סביב גבולותיה של מדינת ישראל. כפי שנאמר קודם לכן, שני הצדדים נמצאים בתחרות למידה וחיפוש אחר נקודות התורפה האחד של משנהו. מול הירי תלול המסלול פותחו אמצעי נגד (כדוגמת "כיפת ברזל"), מול התווך התת-קרקעי נמצאו פתרונות טכנולוגיים-מבצעיים חדשים, אשר החלו להוכיח את יעילותם.¹¹¹ תחרות למידה הדדית זו מתנהלת כל העת, אך במרכזה עדיין עומדת תפיסת ההגנה הקבועה, המתבססת על מכשול, כאשר כלל המרכיבים המבצעיים שלה, ובכלל זה פעולות בשטחי האויב, תומכים במכשול.

¹¹⁰ ברטוב, **דדו**, עמ' 177-179.

¹¹¹ עם כתיבת שורות אלה, מפעיל חמאס את "טרור העפיפונים", מולו צה"ל עדיין מתקשה לפעול.